

İlk ABD Büyükelçisinin Türkiye Hatıraları

ATATÜRK VE İNÖNÜ

JOHN GREW

Çeviren: Muzaffer Aşkın

Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş.

Baskı: Çağdaş Matbaacılık ve Yayıncılık Ltd. Şti.

Şubat 2000

ÖNSÖZ

Türkiye ile ilgili izlenimlerini yazan Joseph H. Grew, ömrünün 1904-1945 arasındaki yıllarını çok önemli politik görevlerde geçirmiş olan bir ABD'li diplomattır. 1904 yılında, Franklin Roosevelt'in amcası olan Theodor Roosevelt'in cumhurbaşkanlığı sırasında Amerikan Dışişleri'ne girmiş ve sırası ile Kahire Konsolosluğu, Meksika Sefaret Kâtipliği, Petersburg, Berlin Birinci Sefaret Kâtipliği görevlerinde bulunmuş, Balkan ve Birinci Dünya savaşlarında hep Berlin'de kalarak savaşların oluşunu izlemiştir. Savaşın bitişinden bir yıl önce Amerika'ya dönerek Dışişleri Bakanlığı Batı Avrupa Dairesi'nde çalışmış 1918'de mütareke hazırlık görüşmelerine Amerikan delegasyonunun bir üyesi olarak katılmış, daha sonra Paris Konferansı'nda Fevkâlade Büyükelçi sıfatıyla kurulun sekreterliğini yapmış, Paris ve Kopenhag büyükelçiliklerinden sonra İsviçre Elçiliğine atanmış, bu görevde iken Lozan Konferansı'na gönderilen Amerikan Müşahit Kurulunun üyeliğine seçilmiştir. Lozan Konferansının gerek resmi oturumlarını ve gerekse kulis çalışmalarını izleyen Mr. Grew, görüşlerini günü gününe canlı tablolar olarak not etmiştir. Özellikle konferanstaki Türk delegasyonunun durumunu ve çalışmalarını tarafsız bir gözlemci gözü ile yansıtan bu izlenimleri Türk devrim tarihini inceleyenler için bir belge değerini taşımaktadır.

Lozan Konferansı'ndan sonra Mr. Grew Amerikan Dışişleri Bakanlığı'nda göreve çağırılmış, 1927 yılında da tekrar büyükelçilik sıfatıyla Türkiye'ye gönderilmiştir. Kendisi Cumhuriyet Hükûmeti nezdine gönderilen ilk ABD elçisidir ve beş yıl bu görevde bulunmuştur.

Kendisinin Türkiye'de bulunduğu yıllar, Cumhuriyetin kuruluş devresine raslamaktadır. Bu nedenle Grew, kuruluş devrimizin çeşitli yönlerini, bunalımlarını zaferlerini, kusur ve başarılarını yakından görmek olanağını bulmuştur. Kendisi daha Lozan Konferansı'nda Türklere karşı ilgi ve yakınlık duymuş bir insandır. İzlenimlerinin her bölümünde olduğu gibi, Türkiye'ye ilişkin olanlarında da subjektiflikten hemen her zaman uzak kalmış ve yargılarında kesin tarafsızlığı korumuştur.

Mr. Grew'un gerek Lozan Konferansı'na, gerek 1927-1932 yılları arasındaki Türkiye'ye ilişkin notlarında, zaman zaman acı eleştirilere rastlanacaktır. Fakat bunlar, tarafsız bir gözlemcinin fikirleri olmak bakımından, hem çok ilginç, hem de yakın

tarihimiz üzerinde düşünen ve yazarlar için aydınlatıcı bir nitelikte ve değerinde bulunmaktadır.

Truman'ın başkanlığı sırasında yaşının çok ilerlemiş olmasından ötürü ve kendi isteği ile emekliye ayrılan Mr. Grew, bütün politik hayatını 1952 yılında "Turbulent Era: Çalkantılı Devir" adıyla iki ciltlik bir kitap olarak yayınlamıştır. Biz bu eserden, yalnızca "Lozan Konferansı" ve "Türkiye'deki Misyonum" başlıklı bölümleri alıyoruz.

GİRİŞ

1914'ten önceki devre içinde büyük devletler arasındaki rekabetin bir sonucu olarak varlığını sürdüren Osmanlı İmparatorluğu artık tarihinin son devrini yaşamaktaydı.

Birinci Dünya Savaşı'ndaki yenilgi, son darbeyi oluşturmuştu.

Türkiye'ye bir işgal kuvveti gönderen Müttefikler, 10 Ağustos 1920'de Sevr Antlaşması'nı imzalayarak Osmanlı İmparatorluğu'na sadece Anadolu'daki küçük bir toprak parçasını bıraktılar. Birtakım açık ve gizli anlaşmalarla Osmanlı imparatorluğundan yalnız geniş toprak parçaları alınmıyor, aynı zamanda kendisine bırakılan topraklar üzerinde ulusal egemenliğine de son veriliyordu. Bir tarihçiye göre Sevr Antlaşması "modern tarihte en ağır cezalandırıcı barış antlaşmalarından birini ve savaş yağmalarının en insafsız ve en hesaplı şekilde bölüşülmesini oluşturmaktaydı."

Bu antlaşmaya göre, Trakya ve Batı Anadolu Yunanistan'a, Doğu Anadolu Ermenistan'a ve Kürdistan'a verilecek, İstanbul uluslararası şehir durumuna getirilecek, Adana Fransız, Antalya İtalyan sömürgesi olacaktı; orduya, donanmaya sahip bulunmayacaktık; maliyemiz, adliyemiz, kara ve deniz sınırlarımız, Boğazlarımız ve öteki bütün kurumlarımız yabancı kontrolü altına verilecekti, azınlıklar ülkenin gerçek sahiplerinden daha çok hak ve ayrıcalıklara sahip olacaktı.

Fakat Türkleri bu antlaşmayı imzalamaya zorlayan Müttefikler, Türk milliyetçiliğinin kuvvetini çok yanlış hesaplamışlardı. 1919'da üstelik Yunanlıları da İzmir'e asker çıkarmaya teşvik etmeleri, Yunanlıların zulüm ve çapulculukları, Türk milliyetçiliğini büsbütün kızıştırdı ve teşkilâtlandırdı. Bu teşkilatlanma ve

şahlanmanın sonucu, Müttefiklerin Anadolu'da tam bir yenilgiye uğratılmasıdır. Fakat savaş alanında kazanılan zaferin, diplomasi salonunda da onaylanması ve millî bağımsızlığımızın bütün dünyaya onaylatılması gerekiyordu. Lozan Konferansının amacı buydu. Bu konferansta "yüzyıllık hesaplar" görülecek, tasfiye edilmiş Osmanlı İmparatorluğu'na Türk milleti olarak yaşama hakkı verilecekti. Bu konferansta, bir tarafı İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya, Yunanistan, Romanya, Sırp-Hırvat devletleri; öbür tarafı da Türkiye oluşturmaktaydı.

Bu milletlerin başlıca delegeleri şunlardı:

Türkiye: İsmet Paşa (Dışişleri Bakanı), Hasan (Saka) ve Rıza Nur; İngiltere: Lurd Curzon (Dışişleri Bakanı), Rumbold; Fransa: Poincaré (Başbakan), Barrare; İtalya: Mussolini (Başbakan), Garroni; Yunanistan: Venizelos; Japonya: Hayachi, Otchial; Yugoslavya; Spalaikovitch ve Rakitch.

Ayrıca konferansa gözlemci olarak gelen bazı delegasyonlar arasında; Amerikan kurulundan Child, Amiral Bristol (İstanbul'daki Amerika Yüksek Komiseri) ve bu izlenimlerin yazarı Mr. Grew; Bulgaristan kurulundan Başbakan Stambolisky ve Matmazel Stancioff bulunmaktaydı. Lozan Konferansı macerasının başlıca kahramanlarını işte bu kişiler oluşturmaktaydı.

Konferansta çözülecek başlıca sorunlar ise şunlardı: Türkiye'nin sınırları, Ermenistan özerkliği, Osmanlı borçları, adli, mali, ekonomik, kültürel kapitülasyonlar, azınlıklar ve Boğazlar, Yunan savaş tazminatı.

KONFERANS BAŞLIYOR:

13 KASIM 1922

Konferansın 20 Kasım'da başlayacağı bildirildi. Ayın 17'sinde karım Alice ile birlikte Lozan'a hareket ediyoruz; orada ne kadar kalacağımızı Allah bilir.

Konferansın, zevkli olmakla birlikte güç ve çetin geçeceğini sanıyorum. Türkler, Sevr Andlaşmasının imzalandığı sıradaki durumlarında değiller. Bu kere şapkalarını ellerinde taşıyarak değil, fakat arkalarında muzaffer bir ordu bırakarak geliyorlar. Bu da işleri bir hayli başkalaştırıyor...

LOZAN, 19 KASIM 1922

Akşam saat 6'da Poincaré ile birlikte özel bir trenle Paris'ten gelmekte olan Lord Curzon'u karşılamaya, oradan da doğrudan Mussolini ile bir gece görüşmesi yapmak üzere Territet'e gittim. Bütün diplomatlar, bu gece Lozan'a gelmiş olacaklar. Mussolini'nin doğrudan Lozan'a gelmeyip öteki diplomatlarla Territet'de görüşmek

için ısrar etmesinin nedenlerinden biri olarak, kendisinin gençliğinde serserilik suçu ile Lozan'da tutuklanıp şehirden çıkarılmasını ve o kızgınlığının hâlâ sürmekte olmasını gösteriyorlar. Fakat bu söylentilere pek güvenmemek gerek. Çünkü kendisi herşeye rağmen buraya gelecek(1)...

20 KASIM, AÇILIŞ OTURUMU

Salon çeşitli ulusların delegeleri, İsviçreli memurlar, Bern'deki kordiplomatik ve 250 gazeteci ile dolu. Konferans Başkanı Habb(1), Fransızca olarak verdiği güzel bir söylevle toplantıyı açtı, delegelere "İsviçre'ye hoş geldiniz" dedi; Lord Curzon kendisine cevap verdi. Başka söylev verilmeyecekti. Fakat, Curzon'dan sonra İsmet Paşa ayağa kalktı, tehdit ve çatma havası taşıyan bir konuşma yaptı. İlk oturum tamamen bir tören olduğu için, bu şekilde konuşmanın ne yeri, ne de sırasıydı; eğer mutlaka konuşacaksa, Başkanın hoş geldin deyişine ve İsviçre'nin konukseverliğine teşekkür etmekle yetinmeliydi. Konuşması kötü etki yaptı. Mussolini'nin yüzünde son derece vahşi bir ifade belirmişti; İsmet'in boğazına atılmak ister gibi bakıyordu. Başkan oturumu tatil etti. (2).

21 KASIM, İLK OTURUM

Törenden sonraki ilk oturum, bugün Duchy'de Şato Otelinde açıldı. Lord Curzon başkanlık ediyor ve tatlı bir dille konuşuyordu. Büyük devletler tarafından hazırlanmış olan ve kadife kelimeler, fakat ezici yöntemler içeren konferans iç tüzüğüne ilişkin maddeler üzerine İsmet Paşa'nın yaptığı itirazları reddediyordu. Yapılan konuşmaları, İsmet Paşa sekreterinin fısıldamaları ile izlemekteydi. Her maddenin okunuşundan sonra kesin şekilde karar vermiş bir insan havası ile öne doğru kımlıyordu ve cevap vermek istediğini bildiriyordu; sonra yavaş ve kesin bir dille sekreterine Türkçe olarak yazdırıyordu. Yazdığını bitirince Fransızca olarak konferans kuruluna okuyordu. Paşa'nın durumuna karşı gerçekten yakınlık ve sempati duyuyordum. Kendisi muzaffer bir devleti temsil ediyor, fakat yenilmiş bir düşman gözüyle bakılıyor, delegasyonunun ise, konferanstaki varlığının farkına bile varılmak istenmiyor. Fakat en küçük şeylere bile itiraz etmekle hata ediyor; yalnız önemli noktaları ele alsın ve onlar üzerinde ısrarla dursa daha iyi edecek. Kısa bir süre içinde baltalayıcı bir taktik kullandığı etkisini bıraktı. Konferansa doğrudan davet edilmiş olanlardan başka hiçbir milletin alınmamasını istedi, reddedildi. Önemli komitelerden birinin başkanlığını istedi, reddedildi. Konferansta görülecek işlerin incelenmesiyle görevli üç komisyondan birinin başkanlığına bir Türk'ün getirilmesini istedi, reddedildi. Başka bütün itirazları redde uğradı. Yalnız

Boğazlar sorunu görüşüleceği zaman Gürcistan ve Ukrayna delegelerinin de dinlenmesi konusundaki isteği kabul edildi. Her itirazdan sonra Lord Curzon aldırış etmeksizin öteki maddeye geçiyordu.

22 KASIM, ÇARŞAMBA

Amerikan kurulundan Child, dün Türk delegasyonundan Celalettin Arif Bey'le bir konuşma yaparak, kendilerinin konferansta savunacakları bazı ilginç noktaları öğrenmişti. Türkler:

1. Manda ve nüfuz bölgelerinden kurtulmak istiyorlar.
2. Ne Millet Meclisinin hissiyatı, ne kamuoyu, Ermenilere ve öteki azınlıklara toprak verilmesini asla kabul edemez.
3. Ankara hükûmeti Musul petrol yataklarında Amerikan hissesinin öteki herhangi bir milletinkine eşit ya da daha çok olmasını arzular.
4. Türkiye'deki Amerikan kuruluşlarını korumayı samimi olarak ister.

Türk delegasyonu burada gerçekten güç durumda; bir yandan Ankara Millet Meclisi diplomatik zaferler kazanılmasını ve millî gururun tatmin edilmesini ihtirasla istiyor; fakat beri yandan buradaki muhasım taraflar onları mahvedici usullerle ezmeye çalışıyorlar. Kendilerinin barış konferansları için gözle görülür bir deneyimleri yok; fakat şahsen onlara karşı bir sempati beslemekteyim. Dost ve gözlemci olarak kendilerine, makul olmayan istekler ileri sürerek, konferansı çıkmaza sokmalarını önlemek konusunda yardım edebiliriz. İsmet Paşa'nın acı ve zehir dolu bakışlarını gördükçe, bunların sinirlilik, endişe ve huzursuzluktan başka birşey ifade etmediklerini anlıyorum.

22 KASIM CUMA

General Weygand'ın başkanlığındaki alt komisyonda hazırlanan rapor, Toprak ve Askerî Sorunlar Komisyonu'na verildi. Bu raporda:

- 1) Bulgaristan ile Doğu Trakya arasındaki sınır çizgisinin iki yanıyla, Barış Konferansınca Doğu ve Batı Trakya arasında çizilecek sınırın her iki yanında otuzar kilometre genişliğinde bir alanın askerî olmayan bir bölge durumuna getirileceği.
- 2) Neuilly Antlaşmasına katılan devletler tarafından Bulgaristan'a verilmiş olan bir sözü yerine getirmek üzere, Dedeağaç'ta bir serbest liman kurulacağı, hem bu liman, hem de demiryolunun Büyük Britanya, Fransa, İtalya, Yunanistan, Romanya, Yugoslavya, Bulgaristan ve Türkiye temsilcilerinden kurulu uluslararası bir komisyonca yönetileceği,
- 3) Bu uluslararası komisyonun, yine aynı ülkelerin uzmanlarından oluşmuş bir alt

komisyonun da askerî olmayan bölgeyi denetleyeceği bildirilmekteydi.

Öğleden sonraki oturum çok tartışmalı oldu ve bir sürü güzel noktaya, hazır cevaplık örneklerine yol açtı. İri yapılı, kabarık saçlı ve haydut kılıklı bir adam olan Bulgar Başbakanı Stamboliski, kendi kurulunun üyeleri ile birlikte içeri girdi ve Başkan Curzon'un tam karşısındaki yerine oturdu. Kendisinin hemen arkasında, Bulgaristan'ın Londra Elçisinin kızı olan Matmazel Stancioff oturuyor ve yapılan konuşmaları Bulgarcadan başka dil bilmeyen Başbakanın kulağına fısıldayarak çeviriyordu. Başbakanın cevaplarını da Lord Curzon'a ilettiği zaman çok iyi bir İngilizce ile, konferansın genel kuruluna seslendiği zaman da çok güzel Fransızca ile tercüme ediyordu. Fakat bu cevaplar gerçekte Başbakanın değil, kendisininindi. Çünkü Bulgar Başbakanı birkaç cümle söylüyor, Matmazel bunları uzun söylev şekline getiriyordu. Zekâsının inceliği ve nokteleriyle kahkahalara yol açtı.

İsmet Paşa askerî olmayan bölgeler kurulmasını kabul, fakat anlaşmayı imzalayan devletlerce bu bölgenin tecavüze uğramayacağına ilişkin uluslararası bir güvence verilmesinde ısrar etti; kontrol komisyonu planını ise kabul etmedi. Lord Curzon ve Venizelos böyle bir kontrol komisyonunun çok gerekli olduğu, askerî olmayan bölgenin tarafsızlaştırılmasının ise daha sonra ele alınması gerektiği fikrini savundular. İsmet Paşa, Bulgaristan'dan Dedeâğaç'a uzanan demiryolunun uluslararası bir komisyona havale edilmesine de itiraz etti. O zaman Bulgarlar kendi görüşlerini açıklayarak Dedeâğaç'ın Bulgar egemenliği altında kalması ya da burada Danzig'te olduğu gibi bağımsız bir devlet meydana getirilmesini istediler. Bu istek Venizelos'un ateşli bir konuşma yapmasına ve konuşma gücünün parlaklığını ortaya koymasına yol açtı. Odadaki bütün delegeler can kulağı ile kendisini dinliyorlardı. Bu konuşmadaki başlıca iddia, Türkiye ile Yunanistan arasındaki savaşa katılmamış olan bir ülkeye daha çok ayrıcalıklar tanınamayacağı idi. Matmazel Stancioff, Yunanistan bir sürü limana sahip olduğu halde, zavallı Bulgaristan'ın yalnızca Karadeniz'de üç küçük limanı olduğunu söyledi, Venizelos hemen buna cevap vererek; "Allah, Yunanistan'ı tam deniz ortasına koymuş, bu benim suçum mu?" deyince, Bulgarlar dahil katılarak herkes güldü. Buna benzer bir iki nükte daha oldu ve sonunda Lord Curzon "Bu kardeşçe kucaklaşmalardan sonra oturumu kapayabiliriz" dedi, bir kere daha kahkahalar yükseldi. Gerçekten çok neşeli bir toplantı. İsmet Paşa, Barreré ve daha bazı delegeler bir çeşit fısıldar gibi çok yavaş sesle konuşuyorlar. Fakat bütün konuşmalar tercüme edildiği için söylenenleri anlamak mümkün. Fransızca olarak bir konuşma yapıldığında Lord Curzon tercümana işaret

ediyor, o da konuşma biter bitmez tereddütsüz, çok iyi bir şekilde İngilizceye tercüme ediyor. İngilizce konuşan tek delege, Lord Curzon, İsmet Paşa'nın kulakları işitmiyor, bunun için de yanında oturan sekreteri konuşmalar yapılırken not alıyor. Paşa da yazılırken bunları okuyor. Cevap vermek istediğinde çoğunlukla düşündüğü ya da not ettirdiği için biraz gecikme oluyor.

22 KASIM, PAZARTESİ

Bugün İsmet Paşa ile görüştüm. Kendisi diplomattan çok askerce konuşan ve yine öyle düşünen bir adam. Türkiye'nin iç işlerine müdahale ettirmemek ve bağımsızlığına toz kondurmamak konusunda mümkün olduğu kadar azimkâr davranması ve sonuna kadar dayanması için Ankara'dan talimat aldığını kesinlikle, ısrarla belirtti. Bu nedenle kapitülasyonlar konusunun büyük güçlükler doğuracağını ümit ettiğini söyleyerek, vatanındaki çok kuvvetli millî duygulara bağlı olan Türk kurulunun anlayışla karşılanmasını rica etti. "Türkiye, kanunları ve hukuk sisteminde yabancıların haklarını tehlikeye düşürecek hiçbir şey yapmayacaktır" dedi, fakat biz de kendisine uygulama ve yönetimin, kanun kadar önemli bir unsur olduğunu hatırlattık. Bu konuşmamızın bir sonucu olarak İsmet Paşa, öyle ümit ediyoruz ki, Türkiye'deki dini ve kültürel kurumlarımızın korunacağına ilişkin güvence verecek.

2 ARALIK, 1922

Kapitülasyonlar sorununu görüşecek olan komisyonun ilk toplantısı bugün İtalyan delegesi Garroni'nin başkanlığında yapıldı. Garroni konuşmasını İtalyanca olarak yaptı, bu tercüme edildikten sonra Fransızca olarak konuştu. Kendisi yaşlı ve kibar bir adam, öyle sanıyorum ki Lord Curzon'un ezici yöntemlerini onun kadar başarı ile yürütemeyecek...

İsmet Paşa kapitülasyonlar sorununda Türk görüşünü uzun uzun anlattı:

Kapitülasyonlar kalkmalıdır, fakat Türkiye Millet Meclisi Hükûmeti onların yerine uluslararası hukuk prensiplerine göre ve karşılıklı olmak koşulu ile gereken güvenceleri verecektir. Curzon, Bareré, Hayashi ve Child birer konuşma ile görüşlerini bildirdiler.

Child bu soruna elverişli bir çözüm yolu bulunmasının her iki tarafa da yarar sağlayacağını ve bu ortak çıkar ne kadar çabuk elde edilirse o kadar hayırlı olacağını söyledi. Toplantıdan sonra Curzon, Child'in konuşmasını iki yanı keskin kılıca benzetti ve gülüştük.

Delegemiz Child'in yetenek ve zekâsına hayranlık duyuyorum. Çok düşünüp az konuşuyor, söyledikleri hep dikkatli bir düşüncenin ürünü oluyor. Kendisi pek haklı

olarak bu konferansı bir poker oyununa benzetmekte; dış görünüş ne olursa olsun, konferansın bütün oturumlarında söylenen sözlerin, gerçek düşünceleri maskeleyen görevini gördüğünü söylüyor ve bir poker oyununda yapıldığı gibi, delegelerin gerçek düşüncelerini anlamak için yüzlerindeki ifadeleri inceliyor. Pek çok kere de o kadar doğru sonuca varıyor ki, şaşmamak elde değil. Eski dünyanın diplomasisi hiçbir şekilde geçmişte kalmamış. Her gün onunla karşı karşıya geliyoruz.

4 ARALIK PAZARTESİ

Lord Curzon başkanlığındaki askerlik ve toprak sorunları komisyonunun Boğazlar konusu üzerindeki görüşmelere ilişkin ilk toplantısı çok dramatik bir hava içinde geçti. Başlarında Çiçerin'in bulunduğu Rus delegasyonu ve bu arada Gürcistan, Ukrayna ve Bulgar delegeleri toplantıda hazır bulunuyorlardı. İsmet Paşa her çeşit ayrıntıdan kaçınarak politikasının çok genel bir açıklamasını yaptı:

- 1) Boğazlar, Türkiye için hayati bir önem taşır,
- 2) Misakı Millî hükümlerine uygun olarak İstanbul ve Marmara Denizi için Türkiye'nin güvenliğine hiç dokunmayacak bir düzen meydana getirilmelidir.
- 3) Büyük Millet Meclisi Hükûmeti Boğazları dünya ticaret ulaşımına açmak ister. Curzon, İsmet Paşa'dan daha küçük ayrıntıya ilişkin görüşlerini de geniş olarak açıklamasını istedi, fakat o henüz bu ayrıntıya girmeye hazır olmadığını bildirdi. Bundan sonra Çiçerin Rusya, Gürcistan ve Ukrayna'nın görüşünü bildirdi:
 - 1) Kayıtsız ve şartsız olarak Boğazlar savaş ve barış zamanlarında bütün ticaret gemilerine açık olmalıdır.
 - 2) Boğazlar, Türkiye'den başka bütün milletlerin savaş gemilerine, uçaklarına sürekli açık bulunmalıdır.
 - 3) Türkiye Boğazları istediği şekilde tahkim etmek, bu suları korumak için istediği şekilde donanma, uçak servisleri kurmak ve silâhlandırmak konusunda serbest bırakılmalıdır. Rumen ve Bulgar delegeleri de aynı fikri savundular.

O zaman Curzon, Rus blokunun söylediklerini çok zekice ve alaylı bir şekilde özetledi. Rusların, Boğazların ağzında Müttefiklerin olmayan bir silâhlı kuvvet bulundurduğunu ileri sürerek, bu kuvvetin derhal oradan çekilmesini istediklerine işaret etti. Curzon bu kuvvetin oradan kaldırılması isteğine kendisinin de katıldığını söyledi ve bir taraftan parmağı ile Çiçerin'i gösterip, bir yandan da kelimelerinin üzerine basarak, "Bu kuvvet işte şuradadır ve durumun gereğini düşünürken bunu hiç unutmamalıdır" dedi. Sonra Rus, Bulgar ve Romen önerilerinin gerçekte birbirlerine zıt olduklarını açıklayarak Türklerden bu üç öneriden

hangisine katıldıklarını bildirmeye ve bir öneri ileri sürmeye hazır olup olmadıklarını sordu. İsmet Paşa, Rus görüşünün Türk görüşüne diğerlerinden daha uygun olduğunu, fakat kendi önerisini ileri sürmeden önce öteki devletlerin de görüşlerini öğrenmek istediğini bildirdi. O zaman Curzon'un yüzünde alaycı bir ifade belirerek oldukça incitici deyimlerle: "Demek Türkiye kendisini en çok ilgilendiren bir konuda kişisel görüşünü açıklamıyor, buna karşılık Ruslar kendilerini Türklerin yerine koyuyor ve onlar adına kendi görüşlerini açıklıyorlar" diyerek durumun hayret verici olduğuna işaret etti ve "eğer gözlerimi kapamış olsa idim, Çiçerin'in bir fes giyip kendisini İsmet Paşa olarak takdim ettiğine inanacaktım" dedi. Kendi görüşlerini açıklamak konusundaki ricasına Türk delegasyonunun verdiği cevabın konferansın onur ve ağırbaşlılığına uygun düşmediğini Türk kurulunun konferansla oynadığını küçük gördüğünü, bunun bütün dünya efkârında çok olumsuz bir izlenim yaratacağını ekledi. Çiçerin müdahale ederek İngiltere, Fransa ve İtalya'dan Boğazlar sorununun çözümü hakkındaki fikrini bildirmelerini istedi. Curzon cevap vererek, komisyon başkanı olarak hazır bulunan bütün delegasyonlardan, bu arada özellikle Boğazlar bölgesine komşu olan ülkeler ve Türkiye'den bu konudaki fikirlerini bildirmelerini istemiş olduğunu, yarım saatten beri de Türk delegasyonundan bir cevap almak için uğraştığını, fakat başaramadığını söyledi. Şu ana kadar ileri sürülen önerileri incelemek ve görüşlerini konferansa bildirmek üzere konferansı erteledi (1).

Çiçerin alımsız ve çelimsiz bir adam. İnce bir sesle burnundan konuşuyor, yırtıcı bir kuş gibi bakıyor. Hain gözleri ve gaga burnu ile gerçekten Bolşevik bir yırtıcı kuş. Child kendisini tüyleri dökülmüş bir horoza benzetiyor. Ceketinin yakasında iri bir bayrak rozeti var. Öteki Ruslar kötü görünüşlü kişiler değiller. Gürcü olduğunu sandığım birisi, yukarı kıvrılmış uzun bıyıklı, yerli giysisiyle geziniyor.

6 ARALIK, ÇARŞAMBA

Boğazlar rejimi komisyonunun yine çok ilginç toplantısı. Başkan Curzon oturum açılır açılmaz, Müttefiklerin plânını bildirdi:

Boğazlar, İngiltere, Fransa, Japonya, İtalya, Rusya, Amerika, Bulgaristan ve Türkiye hükümetlerinin birer temsilcilerinden kurulu uluslararası bir komisyonun kontrolü altında askerî olmayan bir bölge durumuna getirilecek, Türkiye bu komisyonun başkanı olacak, Boğazlar savaşta ve barışta bütün ticaret ve savaş gemilerine açık bulundurulacaktır. Şekli sonradan belirlenmek üzere İstanbul'un

korunması için güvence verilecektir.

Bundan sonra Child söz aldı ve Amerikan görüşünü açıklayarak dedi ki:

"Karadeniz'deki geleceğin ticaretini yalnız deniz kıyısındaki ülkelere inhisar ettiren bir durumu kabul edemeyiz. Karadeniz'e bağlı ticaret işleri yeryüzündeki bütün ülkelerin çıkarlarıyla ilgilidir. Coğrafi durumuna dayanarak hiçbir milletin öteki bütün ülkeleri bu haklardan yoksun etmek gücüne sahip kılınması asla kabul edilemez. Bu yalnız bizim millî politikamıza değil, Karadeniz çevresindeki her ülkenin çıkarlarıyla, Karadeniz özgürlüğünün tarihî gelişmesine karşıt bir durum olur. Boğazların ve Karadeniz'in yalnız bu ya da şu milletce sınırsız bir şekilde kontrolü dünya politikasına karşıttır. Karadeniz özgürlüğünün bu temel kurallarını inkâr edecek bir ülke bulunmasını aklım almıyor. Türkiye'nin de bunları inkâr edeceğini aklım almıyor. Bu kurallar bu konferansa güvence altına alınmalıdır. Başka hiçbir çözüm şeklini hükûmetim kabul edemez."

İsmet Paşa ve Curzon'la görüşmeler şunu ortaya çıkardı ki, Türklerin Boğazları bütün savaş gemilerine kapamak, tahkim etmek konusundaki Rus önerisinde ısrar etmeleri tehlikesi vardır. Bu, şüphesiz serbest ticarete ilişkin bütün güvenceleri ortadan kaldırmasına ve Rusların er geç Boğazların kontrolünü Türklerin elinden almalarına fırsat verecektir. Child, İsmet Paşa'ya şöyle dedi: "Çanakkale'de bir kale kuruyorsunuz, bunu elinizde tutabildiğiniz sürece söylenecek hiçbir söz yok, ama başka birisi bunu elinizden alırsa başınıza neler gelecek? Burada hiç kaleye sahip olmasanız da, onun yerine uluslararası bir anlaşmayı kabul etseniz daha hayırlı olmaz mı?"

Türklerin bu konuda kesin bir karar vermeden ve hem bizim, hem de müttefiklerin isteklerini körü körüne reddetmeden önce samimi kanılarımızı öğrenmeleri iyi oldu. Öyle sanıyoruz ki Türk delegasyonu, Ruslarla işbirliği yapmakta çok ileri gittiklerini anlamış ve bir Rus tehdidi olasılığından daha çok korkmaya başlamışlardır.

İsmet Paşa, Müttefiklerin plânları iyice inceleninceye kadar bu konuda kesin bir karar vermekten vazgeçti. Çiçerin, İngiltere aleyhine uzun uzun konuştu. Curzon'un Boğazlardaki Türk egemenliğinden ötürü Rusya'nın geçmişte birçok sıkıntıda kalmasına işaret ederek, Türklerin bu şekilde hareket etmekle pek iyi ettiğini, fakat 1919'dan beri İngiltere'nin İstanbul'a sokulmasından Rusya'nın daha çok sıkıldığını söyledi. Başta Curzon olmak üzere herkes gülüştü. Çiçerin, Sovyet Rusya ile Çar Rusyasının politikalarının farklı olduğunu söyleyerek, Müttefiklerle

silâhsızlanma konusunda her çeşit görüşmeye hazır olduklarını bildirdi.

Curzon oturumu kaparken, Rusların "masumane niyetlerini" öğrenmiş olmaktan pek memnun olduğunu ve eğer bu niyetlerinde samimi iseler Boğazlar konusundaki eski önerilerini bırakacaklarını ümit ettiğini söyledi.

7 ARALIK, PERŞEMBE

Curzon, Barreré ve İsmet Paşa Boğazlar sorunu hakkındaki Amerikan görüşünün dayandığı prensibi bildirmemizden ötürü ayrı ayrı teşekkür ettiler. Şu anda öyle görünüyor ki Boğazlar ve Karadeniz'in bütün savaş gemilerine kapalı tutulmasını isteyen Ruslar, uzlaştırıcı bir çözüm yolu bulmaya yönelmiş olan Türkler üzerindeki etkilerini yitirmişlerdir. Türk uzmanları genel kuralları inceleyecekler. Şimdiki genel eğilim, Boğazlar ve Marmara çevresindeki bütün adalarda, Karadeniz ve bütün geçitlerde her türlü tahkimat ve silâhlanmanın en yüksek derecede sınırlanması merkezindedir. Bunun sağlanması, Yakın Doğu'da istikrarlı bir barışın kurulması için büyük bir kazanç olacak.

Öğleden sonra yaptığımız bir görüşmede Danimarka delegesi Udenburg bana bütün tarafsız ülkelerin bu sabah alt komisyonda kapitülasyonlar konusundaki görüşlerini bildirdiklerini, İspanya dışında hepsinin az çok uygun fikirler ileri sürdüklerini bildirdi. Yalnız İspanya delegesi, Majeste Kralın herhangi şekilde olursa olsun kapitülasyonların kalktığını duymak istemediğini söylemiş. Fakat ötekiler İspanya'nın bu konuda anlayışsız olduğunu, bu şekilde davranışının Türkleri kızdırmak ve büsbütün uzlaşmaz duruma getirmekten başka bir işe yaramayacağı fikrindedirler. Herkes kapitülasyonların kalkması gerektiğini biliyor. Onlar kalkmalı, yalnız yerine inandırıcı güvenceler elde etmeye çalışılmalı. Ana fikir bu...

8 ARALIK, CUMA

Boğazlar sorunu hakkındaki bir tartışmadan sonra Curzon, Türkiye'deki Müttefik mezarlıklarının sahipliğinin Müttefiklere verilmesini, bunun kuvvetli bir millî duygu meselesi olduğunu belirterek istekte bulundu.

İsmet Paşa, bir milletin kendi sınırları içindeki bir toprak parçasını bu şekilde başkalarına verdiğine dair tarihte bir örnek olup olmadığını sordu. Curzon derhal cevap vererek Napolyon'un St. Helena Adası'nda yaşadığı ev ve gömüldüğü yerin İngiltere tarafından Fransa'ya verilmiş bulunduğunu ve orada sürekli Fransız bayrağının dalgalandığını söyledi. Curzon konferans masasında hiç şaşırıyor ve söz altında kalmıyor. Yanımda oturan Venizelos'un da Yunan mezarlıklarından söz etmek

için yerinde kıpırdadığını gördüm; ama galiba ağzını hiç açmamasının daha hayırlı olduğunu düşünerek bundan vazgeçti. Fakat Çiçerin Romanya'nın dikkatli olmasını ve Yunanlıların durumuna düşmekten çekinmelerini salık verince, bir olay çıkarmaktan da kendini alamadı. Derhal karşılık veren Venizelos, uluslararası konferanslarda bu şekildeki yakışsız imaların yersizliğine işaret ederek Çiçerin'den sözlerini düzeltmesini istedi. Çiçerin kâğıtlarını karıştırdı, danışmanlarına danıştı, bir hayli bocalayarak yalnız genel ifadelerle enternasyonal bir duruma değindiği cevabını verdi. Venizelos omuzlarını silkerek konferansı işgal etmemek için bu konu üzerindeki sözünü bitirdiğini ve üzerinde durmayacağını söyledi. Kendisine ister sempati duyalım, ister duymayalım, Venizelos konuştuğunda hepimiz dinliyoruz. Üzerine sürekli dikkati çeken bir adam; Barréré, Hayashi ve İsmet Paşa'nın tutuk ve renksiz konuşmalarından sonra onun serbest, kendinden emin ve aydınlık konuşmasını dinlemek zevkli oluyor. Venizelos daima aydınlık ve çok etkili; Curzon da aynı derecede çok açık, düşüncelerini en uygun kelimelerle ve en iyi şekilde ifade etmekte hiç güçlük çekmiyor. Kesin açık ve mükemmel cümlelerle konuşuyor. Barrere fisıldıyor, İtalyan Garroni dinlenmeye değer hiçbir şey konuşmuyor, hep başkalarının dümen suyundan yürüyor. Paşa kötü bir Fransızca ile duraklaya duraklaya konuşuyor, sık sık durarak, söyleyeceği kelimeleri arıyor veya notlarına bakıyor. Japon delegeşi Hayashi ise kötü bir İngilizce ile konuşuyor, her keresinde üç dört kelime söylüyor, sonra öteki kelimeleri buluncaya kadar düşüncelerini elleriyle anlatmaya çalışıyor, kendisini bir hayli zora sokuyor. Çiçerin cam üzerine bir çivi sürüldüğü zaman çıkan sesle konuşuyor.

10-21 ARALIK 1922

Barış konferanslarının her gün kaydettiği ilerlemeleri adım adım izlemek kolay değil. Lozan'daki komisyonlar ve alt komisyonlar önlerindeki çeşitli sorunları tartışmaya devam ediyorlar, her oturum sonunda da çözülecek bir sürü sorun kalıyor...

Kesin olarak ortaya çıkan bir şey varsa o da şu ki, şimdiden sonra konferansın en önemli çalışması konferans masasında değil, fakat çeşitli ulusların delegelerinin kendi özel odalarında cereyan edecek. Noel tatili yapılmayacak, oysa ne Türkler ne de Müttefikler çalışmaların kesintiye uğramasını istemiyorlar! Âdet yerini bulsun diye konferans salonundaki oturumlar devam edecek, ama pazarlık ve alışverişler iki otelin odalarında yapılacak. Konferans oturumlarındaki görüşmeleri bu hatıra defterine artık geçirmeyeceğim, çünkü bu birtakım öneri ve karşı önerileri

sıralamaktan başka bir işe yaramayacak. Asıl ilginç olan notları, çeşitli delegelerle yaptığımız özel görüşmelerden çıkarmak mümkün.

Boğazlar sorununda bir anlaşmaya varmak için 19 Aralık toplantısında Müttefikler, Türkler ve Ruslarca ileri sürülen öneriler ve karşı önerilerden sonra Curzon emredici bir davranışla, ultiatom deyimini kullanmadı, ama gerçekte bir ultiatom verdi. Müttefiklerin son sözü söylemiş, Türklere son tavizi vermiş olduklarını, bundan daha ileri gidemeyeceklerini, fakat eğer arzu ederlerse Türklere ertesi günü bir daha cevap verme şansı bırakacaklarını söyledi. Daha sonra Curzon bize büyük bir şans oyunu oynadıklarını bildirdi ve objektif bir gözle kendi kendisinin eğlenceli bir tasvirini yaptı: Türklere karşı, sanki onlar barış şartlarını dinlemek için galiplerin huzuruna sürüklenmiş mağlup düşmanlar gibi alaycı bir tonla konuştuğunu söyledi. Curzon'un dediği gibi İsmet cüretli ve sert bir cevap verebilir ve Müttefikleri bir delik içine sokabilir. O gün öğleden sonra ve ertesi gün otel koridorları vızıldadı durdu. Romen delegesi "kıyamet bugün kopacak, ama sonucu iyi mi, kötü mü olur bilmiyorum" dedi. Kimse neler olup biteceğini kestiremiyordu.

Nihayet 20 Aralık saat 11.06'da Lord Curzon'un "söz Türk delegasyonunundur" sözü ile bu nazik toplantı açıldı. İsmet Paşa kalkarak Curzon'un bir gün önceki sözlerini cevapladı. Birçok önemli noktalar üzerinde hâlâ ısrar etmekle beraber, ılımlı ve uzlaştırıcı bir tonla konuşuyordu. Curzon, İsmet'e cevap vererek meselenin konferans odası dışında her iki tarafın yararına daha uygun bir şekilde çözümleneceğine inandığını söyledi. Rusların hiç ses çıkarmaması hayret uyandırdı. Çiçerin'in yüzünde alaylı bir tebessüm belirdi. Türklerin müttefikliğini kaybetmiş ve Lozan'daki çalışmalarının tam bir başarısızlığa uğradığını anlamıştılar herhalde.

Japonya delegesi Hayashi görülmemiş derecede patavatsız bir konuşma yaparak, "dünkü ultiatomu duyunca görüşmelerin akamete uğrayacağını sanmış ve korkmuştum, fakat bunun önüne geçilmiş olduğunu görmekten memnun oldum" dedi.

Akşam bizimle birlikte yemek yiyen İngiliz delegesi Sir William Tyrel bana, Hayashi'nin herkesin ağzına almaktan korktuğu ultiatom deyimini kullandığını duyunca başından aşağı buz gibi bir suyun döküldüğünü hissetmiş olduğunu söyledi. Bu dramatik toplantının bir anında İsmet'in yerinde olmayı çok isterdim, çünkü o zaman mükemmel bir sayı kaydedecekti. İstanbul'daki yabancı gemilerden söz ediliyor, İsmet bu gemilerin kaldırılmasını istiyordu (1). Curzon bu gemilerin

tıpkı taksi ve arabalar gibi bir yerden başka bir yere rahatça gitmeye olanak veren araçlar olduğunu İstanbul'un da Paris ve Berlin'den farklı olarak bir liman olmasından ötürü bu gemileri korumanın gerekli ve doğal olduğunu söyledi. İşte bu anda Paşa ayağa kalkıp "şu halde ekselansınızın da bir liman olan Londra'da bir Türk gemisi bulundurmalarına hiçbir itirazı olmayacağını ümit ederim" deseydi Curzon'a dehşetli bir yumruk olurdu. Ama kendisinin kulakları işitmiyor, onun için de söylenenleri sekreterinin notlarından izlemek zorunda kalarak hazır cevaplık yapmaya olanak bulamıyor. Oysa Curzon bunun ustası...

Biz konferans odası dışındaki çalışmalarımızla daha yararlı olabiliriz, bunu da her gün yapıyoruz. Ama Türklerin bize karşı gösterdikleri iyi niyeti de yitirmemeliyiz. Çünkü biz de onlarla ayrı bir anlaşma yapacağız. Konferansın başarıyla bitmesini çabuklaştırmayı ne kadar istersek isteyelim, Türklerle aramızı bozmamaya çok dikkat etmeliyiz. Amacımız Türkiye'ye her sorunda yumuşaklık ve uzlaşmayı salık vermek, fakat aynı zamanda onlara kendi çıkarlarıyla Müttefiklerin çıkarlarının aynı olduğunu anlatmaktır...

İsmet Paşa'nın son önerisi şudur: Boğazlar için uluslararası bir komisyon kurulsun, fakat bu komisyon yalnız Boğazlardan geçecek savaş gemisinin sayısını kontrol etmek yetkisinde olsun. Bu önerinin pek muhtemel olarak kabul edileceğini umuyorum. İşler ilerledikçe bu davaya bizim de karışmamızdan ötürü üzüntülü değilim...

Eğer gazeteciler konferansın bazı oturumlarında bulunsalar, bir sürü heyecan verici haberler toplayabilecekler. 21 Aralıkta azınlıklar sorununu inceleyen alt komisyonun toplantısında Venizelos sakin bir havayla konuşmasına başlayıp, sonra ansızın fırtınalı bir şekilde Türklere hücumla geçti. Önceden Türklerin yüzbinlerce Yunanlıyı yurtdışına attıkları halde, şimdi kendi istekleriyle Yunanistan'a dönmek isteyen birkaç Yunanlıyı salıvermediklerinden şikâyet etti. O kadar şiddetli ve tecavüzkâr konuşuyordu ki, Başkan Montagna kendisini sükûnete davet etti. Gittikçe daha çok kızışan Venizelos kollarını başının üstünde sağa sola sallayarak: "Sakinim, sakinim" diye bağırdı. Ben tam onun yanı başında oturduğum için, kol hareketleri bir hayli rahatımı kaçırıyordu.

Bunun üzerine Türk delegesi Rıza Nur Bey söze karıştı ve masanın üzerinde Venizelos'a doğru bağırmağa başladı. Solo bir düet haline gelmişti. Montagna sükûneti sağlamak için iki elinin parmaklarıyla masaya vuruyordu. Fakat konuşmacıları yatıştırmanın olanaksız olduğunu anlayınca oturumu erteledi. Fakat bu adeta çığına dönmüş olan Venizelos üzerinde bir etki yapmadı. Venizelos alt komite

toplantılarında çoğunlukla zaptedilmez duruma geliyor ve iki taraf için de uygun şekilde çözülmüş, geçilmiş olan bazı maddeleri ve gereksiz sorunları tekrar tartışma konusu yaparak konu dışına çıkıyor. Montagna çok iyi bir başkan, her davayı iki taraf için de son derece uygun şekilde ustalıklı ortaya koyuyor, bir sorunda orta yolu tutarak çoğunlukla iki tarafı birleştiriyor. Fransız delegesi Laroche da iyi, fakat İngiliz delegeleri Rumbold ve Ryan çok zayıf ve güçsüz.

21 ARALIK, PERŞEMBE

İtalyan delegasyonunun bu akşam verdiği ziyafette ikinci Türk delegesi Rıza Nur Bey'le tatlı bir görüşme yaptık. Bu görüşme, Musul'da verilecek imtiyazlara Amerika'nın katılmasını tercih ettiklerini, fakat çok geç kalacağımızdan korktukları konusundaki inancımızı güçlendirdi. Rıza Bey bizimle bir an önce anlaşma yapmanın, hatta Müttefikleriyle yapacakları anlaşmadan daha önce bunu sonuçlandırmanın Amerika yönünden daha hayırlı olacağını ifade etti. Kendisine şimdiki halde niyetimizin bu olmadığını söyleyince, o da "niyetiniz ne olursa olsun içeri girmek istediğiniz her anda açık kapı bulacaksınız, fakat unutmayın ki açık kapı politikası demek, ilk giren arslan payını alır demektir" cevabını verdi. Hem o, hem de İsmet Paşa bize, Musul petrolünün Amerikalılar tarafından işletilmesini tercih edeceklerini, çünkü bizim çevrilecek hiçbir politik dolabımız olmadığını bildiklerini söylediler.

Fakat iyi bir akşam yemeği sırasında Türklerin söyledikleri hiçbir söze fazla önem vermemek gerek. Nitekim başka bir yerden duyduğuma göre İsmet, yine iyi bir şampanyanın keyiflendirici etkisi altında Curzon'a İngilizlerin Musul'u elde tutmalarında hiçbir sakınca görmediklerini üç kere söylemiş. Konferansta atasözü haline gelen bir kanı da şu ki, Türkler bu gibi ziyafetlerin ertesinde eskisinden daha inatçı oluyor ve her şeye düpedüz hayır diyorlar.

HAVA BULUTLANIYOR

22 Aralık Cuma günü birçok delege Noel tatilini başka yerde geçirmek üzere Lozan'dan ayrıldılar.

Birkaç günlük kısa tatil devresi sırasında konferansın havası iyiden iyiye değişmiş. Biz bıraktığımızda genel bir iyimserlik havası vardı. 26 Aralıkta döndüğümüz zaman bulutlar toplanmıştı ve herkes kapitülasyonlar sorununda bir çıkmaza girilmek üzere bulunduğu söz ediyordu. Curzon, Child'e yalnız bu kadarını söylemişti.

27 Aralıkta konferansı toplayan ülkelerin delegeleri Curzon'un odasında bir toplantı yaptılar. Child'i de çağırılmışlar ve bu toplantıda, ertesi gün yapılacak kapitülasyonlar komisyonunun oturumunda Türklere karşı bileşik bir cephe kurulmasına karar verilmiş. Açıkça anlıyorduk ki, Curzon, Musul konusunda Türklerin çok inatçı olduklarını görmekte ve konferansın yalnız İngiltere'yi ilgilendiren bu sorundan ötürü değil de, hem kendisinin, hem de bütün dünyanın ilgili bulunduğu kapitülasyonlar sorunundan ötürü çıkmaza girmesini tercih etmekteydi.

28 Aralık toplantısı Sir Horace Rumbold'un başkanlığı altında bulunan ve tam bir çıkmaza girmiş olan adli kapitülasyonlar sorununun komisyon raporunu dinlemek amacıyla yapılmaktaydı. Curzon görüşmelere başlayabilmek için Garroni'nin açış konuşmasını yapmasını önerdi. Fakat Child karşı koyarak bu toplantıya özellikle Rumbold komitesinin raporunu dinlemek amacıyla çağırılmış bulunduğumuzu, her şeyden önce Rumbold'un raporunu okumasının daha uygun olacağını söyledi. Bunun üzerine Montagna Child'e neden böyle bir öneri yaptığını sordu. Child şu cevabı verdi: "Eğer bir çıkmaza girilirse bu toplantıya Garroni'nin mi, yoksa Rumbold'un mu damgasını vurulmasını isterdiniz?" Montagna Child'in elini tutarak "Hay Allah iyiliğini versin" dedi.

Toplantıda İsmet önceden de sanıldığı gibi uzlaşmaya hiç yanaşmayan bir tutum takındı. Curzon, Barreé, Garroni, Hayashi ve Bombard kapitülasyonların kaldırılması yolunda şimdiye dek Müttefiklerce verilen ödüllere karşı Paşa'nın böyle bir tavır takınmasını şiddetli deyimlerle protesto ettiler. Curzon'un konuşması alışılmış tonunu korumakla birlikte çok zayıftı. Türklerin mahkemelerine yabancı yargıçlar kabul ederlerse millî egemenliklerinin baltalanmış olacağı yolundaki şikâyetlere karşı Curzon, "millî egemenlik" deyiminin Türklerin kafasında değişmez fikir durumuna gelmiş olduğunu, ne zaman bir imtiyaz söz konusu olsa hemen millî egemenliklerinin tehlikeye düştüğü sanısına kapıldıklarını, fakat bu garip fikrin hiç kimsenin zihninde var olmadığını söyledi. Curzon alay etmek istiyordu, ama bu kere pek beceremiyordu.

Toplantı salonunda Türkler ileri sürülmüş olan fikirleri gözden geçirmek ve gerekli cevabı hazırlamak için süre verilmesini istediler.

CURZON'UN BIKKINLIĞI

28 ARALIK, PERŞEMBE

Bugün kapitülasyonlar sorunundaki o gergin toplantıdan sonra akşam yemeğini Curzon'un odasında yedik. Son günlerin ezici etkilerini üzerinden attığı belliydi, neşesi yerinde ve son derece konuksever. Fakat konferansın sonu hakkında kötümser olduğunu saklamıyor. İsmet Paşa ile yaptığı görüşmeleri anlattı. Belli ki ona toy bir okul çocuğu gibi muamele etmekten hoşlanıyor. Bir keresinde ona şöyle demiş: "İsmet, sen bana tıpkı laternayı hatırlatıyorsun. Bizi bıktırıp usandırana kadar hep aynı havayı çalyorsun: Millî egemenlik, millî egemenlik, millî egemenlik. Bu sözü duymaktan hepimize gına geldi."

Curzon'un zekâ derecesinden şüphe etmeye başladım. Benim inancıma göre gerçekten zeki bir adam konferansın başından beri onun yaptığı gibi hep yıldırma taktiği kullanmazdı. Türklerin tabiatını bilmiyorum, ama öyle sanıyorum ki gerçekten zeki ve durumun gereklerine uygun olmasını bilen bir adam daha az kırıncı, daha çok saygılı yöntemler kullanarak anlaşma çareleri arardı. Belki de yanılıyorum. Curzon'un Türkleri benden daha iyi anlamış olması da mümkündür. Ama ne olursa olsun, hangi yöntemleri kullanırsa kullansın, Curzon'un pek az bir şey başardığı gerçek gibi... Galiba Türklere bir anlaşma taslağı verecekler ve bunu ya kabul, ya da reddetmelerini isteyecekler.

Curzon böbürlenmekten hoşlanan bir adam. Fakat belki de yaşı ilerlemiş olduğundandır. Bütün hayatı boyunca duyduğu "dünyanın en önemli adamı" sözü artık ona pek uymuyor.

Curzon bize Musul sorunu hakkında İsmet'le yaptığı yazışmayı gösterdi: iki taraf da birbirlerine pek çok notalar göndermiş, fakat hiçbiri bir adım ileri gidememiş.

Konferansın sonu hakkında Curzon kötümser, Montagna ise açıkça iyimser. Belki bu da bir politikadır, kimbilir? Ben şahsen artık iki tarafın da savaşı sürdürmek istemediği prensibi üzerinde bir anlaşmaya varabileceğine inanıyorum, arzunun elinden ise hiçbir şey kurtulmaz...

KONFERANS ÇIKMAZA GİRİYOR

OCAK-ŞUBAT 1923

Yılbaşı tatili bittikten sonra 3 Ocakta konferans tekrar çalışmaya başladı. Ortalık söylentilerle dolu... Bu söylentilerden biri: Yunanlılar, eğer konferans bir çıkmaza girip de dağılırsa, Türklerin askerlerini güneye çekmek zorunda kalacaklarına, böylece Trakya boşalmış olduğu için Yunanlıların da bu bölgeye rahatça girebilmek olanağına sahip olacağına inanıyorlar, bu nedenle de konferansı

başarısızlığa uğratmak ve bir çıkmaza sürüklemek için ellerinden geleni yapıyorlar. İkinci bir söylenti Türkler öteki bütün ülkelerin delegelerine sunmak için ayrı ayrı anlaşma projeleri hazırlıyorlar ve böylece Müttefikleri birbirlerinden ayırarak her biriyle ayrı ayrı anlaşma imzalamaya çalışıyorlar. Fakat koridorları dolduran bu söylentilere insan pek az inanıyor. Paris'ten yeni dönmüş bulunan ve çok bitkin görünen Curzon, akşam yemeğini bizim odamızda ben ve karımla yedi. Paris'te pek kötü günler geçirdiğini Fransız devlet adamlarından birini bırakıp öbürü ile görüşmeler yaptığını, son iki gününü de trende geçirdiğini söyledi. Gezerken hiç uyumazmış. Kendisinin bu kadar siniri bozuk ve bitkin olduğunu hiç görmemiştim. Fakat iyi bir akşam yemeğinden sonra neşesi yerine geldi, ona biraz piyano çaldım ve gece geç vakte kadar tatlı tatlı sohbet ettik. 11 Ocakta yaş günü imiş; bu yıldönümünü, Türklere bir anlaşma projesi vererek kutlayacaktı. 20 Ocağa kadar hepimizin Lozan'dan ayrılabilceğimizi söyledi. Bu elbette bir iyimserlik belirtisi...

Bununla birlikte biz de gazetelerin yaydığı ve özellikle İngiliz, Türk ve Yunan delegasyonlarından sızdığı anlaşılacak tahminlere katılıyoruz. Şimdi konferansın propaganda bölümündeyiz, mırıltılara kulak asmamak gerek. Belki Yunanlılar dışında, herkes bir an önce barışa kavuşmak istiyor. Görünüşe göre bunun başlıca engeli kapitülasyonlar, mali sorunlar ve Musul olacak. Sonuncu sorun da, Türkler Musulu almak istiyor, fakat İngilizler oradan toprak vermeyi kesinlikle reddediyorlar. Bu reddedişe sebep olarak, oradaki manda yönetimine ve Araplara karşı İngilizlerin şeref sözüne dayanan sorumluluklarla bağlı bulunmalarını ileri sürüyorlar. Kaldı ki nedenlerden biri, İngilizlerin petrol yataklarına, sahip olmaları daha önemlisi ise Musul'un İran, İslam Birliği ve Doğu ülkeleri arasında askerî bakımdan kilit noktası olmasıdır. Curzon'un Musul sorununda ödünler vererek mi, bütün ödünleri reddederek mi, sorunun çözümünü sonraya bırakarak mı, bir anlaşmaya varmak istediğini henüz kestiremiyoruz. Ancak şüphe etmiyoruz ki konferansın kesintiye uğramasından ve bunun sonucu Türklerin güneyde askerî hazırlıklara başlayarak Yunanlılara Trakya'yı ele geçirme fırsatı vermesinden Venizelos hiç üzüntü duymuyor. İki haftadan beri Yunanlılar pek can sıktılar; Barréré Yunanlılara pekâlâ etki edebilecek olan İngilizlerin hiç ses çıkarmamalarının Fransızları sinirlendirmekte olduğunu söyledi. Kendi dediğine göre Barréré bir Fransız temsilcisi olarak kaldıkça Müttefikleri en geniş ölçüde destekleyecekmiş; Türklere eğer Türkiye Müttefiklere karşı sataşma davranışlarına

girecek olursa Fransa'nın savaşa girmekten kaçınacağını sanmakta iseler yanlışlıklarını söylemiş. Fakat kendi hükûmetinden Müttefikleri desteklemek konusunda ne dereceye kadar yetki aldığı şüpheli. Ankara'dan pek ürkütücü raporlar geliyor, fakat biz buradaki Türk delegelerinden pek dengeli olmayanlarının heyecanlı atıp tutmaları gibi, onların da aslında birer gösteriş ve oyun olduğu kanısındayız. İngilizlerin ve Türklerin birbirlerine pek kötü ultiimatolar göndermekte yarışa girmekle pek tehlikeli oyun oynadıklarına, fakat talihin yardımı ile bu patırtılı numaraların sonuca etkisi olmayacağına inanmaktayız.

Azınlıklar komitesinin 6 Ocak oturumunda bir skandal oldu. İtalyan delegesi Montagna ve İngiliz delegesi Rumbold ulusal bir Ermenistan devleti kurulması lehinde konuşular, Fransız delegesi Victor Lacroix'ya söz verildiği sırada Rıza Nur söze karıştı ve ısrarla söz istedi. Müttefiklerin bu azınlıkları Türkler aleyhine boyuna kışkırtmış oldukları için de burada böyle konuşmak zorunda kaldıklarını, bu insanların şimdiki durumundan tamamen Müttefiklerin sorumlu olduğunu ve Türk delegasyonunun bu durumda çok söz dinlemek istemediğini ve toplantıyı terkedebileceklerini söyledi. Montagna, Rıza Nur salonda kalmaya ikna edebilmek için elinden gelen bütün çabayı harcadı, bu davranışının parlamenter usullere çok aykırı düşeceğini, eğer kararında direnirse konferanstan ihraç edileceğini söyledi. Fakat bunlar Nur'a hiç etki etmedi ve orada bulunanların salondan çıkış usullerine karşı dakikalarca resmi protestolar ileri sürüldü. Bundan sonra Lacroix, orada hazır bulunmayan Türklere Ermeni sorununda uzlaştırıcı olmalarını rica ederek konuşmasını okudu. Resmi bir protesto ve açıklama ricası İsmet Paşa'ya da yöneltilerek, kendisinden Rıza Nur'un davranışını destekleyip desteklemediği soruldu. O buna kaçamaklı bir cevap verdi ve mesele kapatıldı, fakat pek kötü bir izlenim meydana geldi.

Bütün Türk delegasyonu şu kanıda ki, Türkiye'deki Ermenilerin buldukları yerlerde kalmaları daha yararlıdır ve yabancı entrikalarına âlet olmazlarsa güvenlik ve huzur içinde yaşarlar. Öteki yerlerdeki Ermenileri Anadolu'ya dönmeye kışkırtacak her plânı, hiçbir toprak kaybı ve ulusal egemenliğin sarsılması söz konusu olmasa bile, derhal reddedeceklerine eminiz. Türkler en ısrarlı inatçılığı bu sorunda gösteriyor.

9 OCAK, SALI

Dün gece Nicholson, Rıza Nur'a gitmiş ve azınlıklar sorunu üzerinde uzun boylu konuşmuştur. Söylediğine göre Nur'u tamamen kazanmış ve fikirlerini benimsetmiş. Bu

sabah toplantıdan yarım saat önce İsmet Paşa Curzon'la görüşmeye geldi. Yuvarlak bir masa çevresinde konuştular, İsmet bir santim bile ileri gitmeyi reddetti, hele Rum Patrikliğinin hangi şartlar altında olursa olsun alıkonulmasının sözünün bile edilmemesini istedi. Yarım saatin sonunda Curzon daha çok vakit kaybetmenin gereksiz olduğunu bir çıkmaza saplanıp kaldıklarını, hiçbir sonuca varamayacaklarını söyledi. Toplantıya İsmet'le birlikte ve başka şeyler konuşarak gittiler. Tam kapıya geldiklerinde İsmet tamamen tepeden inme bir şekilde; "Pekâlâ, isteklerinizi kabul edeceğim" dedi. Bence bu çok anlamlı bir olay. Anlaşıyor ki, Türkler ne elde edebilirsek o kârdır diyerek en son dakikaya kadar her sorunda blöf yapacaklar. Bu da onların anlaşmayı imzalamadan Lozan'dan ayrılmayacaklarına inanmamıza hak veriyor. Başlangıçta da işaret ettiğim gibi, bu konferans bir poker oyunu gibi geçecek. Gerçekten de öyle oluyor.

14 OCAK, PAZAR

İsmet Paşa'dan randevu alarak saat 22'de kendisini ziyarete gittim, yarım saat yanında kaldım. Konuşmamız derhal gösterdi ki, kendisi şimdiye dek gördüğümünden çok inatçı ve uzlaşıcı olmaktan pek uzak ruh hali içersindedir. En önemli sorunları teker teker önüme serdi: Boğazlar - bir iki nokta dışında, çözüldü; kapitülasyonlar - çözümlenmedi; azınlıklar - çözümlendi; mali sorunlar, Musul - çözümlenmedi; ve açıkça anlattı ki Türklerin görüşleri kabul edilmedikçe bu sorunlarda anlaşmak olanaksızdır.

Konuşmamızın az sonraki bölümünde sanki tesadüfen yeri gelmiş gibi yaparak kendisine: "Siz delegemiz Child'e, Rıza Nur da bana, Türkiye'nin Amerika ile bir dostluk ve ticaret antlaşması yapmak istediğinden söz etmiştiniz" dedim. Paşa, bu isteğinin değişmemiş olduğunu söyledi. Bu sorunu ne zaman görüşebileceğimizi sordum. Hemen "yarın!" cevabını verdi. Ben de Türklerle Müttefikler arasında bir antlaşma imzalanacağı açıkça belli olmadan bu konuda görüşmelere başlamamızı doğru bulmadığımızı işaret ettim. Normal diplomatik ilişkilere yeniden ve bir an önce başlamanın, bütün ilgili ülkelerin yararına olduğunu söyledi.

Genel nitelikteki konuşmamız şunları ortaya çıkardı ve açıkça gösterdi ki:

- (1) Paşa bizimle görüşmelere başlamaya isteklidir.
- (2) Müttefiklere ödün vermek konusunda bir adım bile ileri gitmeyecektir - hiç değilse son ana kadar. Son anda ve kartlarını açtıkları zaman şimdiki davranışlarının ne dereceye kadar blöf olduğunu öğrenebileceğiz. Bu gece İsmet'i çok ciddi ve eskisine oranla daha katılaşmış gördüm; yüzünde samimi tebessümlerden

eser bile yoktu. Bütün düşünce ve kararlarını çok kesin ve soğuk bir şekilde kestirip atıyordu. Belli ki bugün tersliği üstünde, bu belki dün geceyi neşeli geçirmiş olmasından. Belki de Hasan Beyin Ankara'dan getirmiş olduğu talimatın kendisini kuvvetle destekleyici nitelikte olmasından ileri geliyordu.

15 OCAK, PAZARTESİ

Konferansın görünüşü herkesin canını sıkıyor, bütün delegelerde bir kötümserlik, ruh perişanlığı var. Barreré bile bütün çareleri tüketmiş görünüyor ve hiç değilse konferansın bir başka süreye ertelenmesini savunuyor. Şimdiye kadar herkesten daha iyimser olan, sürekli sabır tavsiye eden ve sonunda her şeyin yoluna gireceğini söyleyen Montagna otelin önünde Child'la karşılaşmış. Child kendisine: "Montagna, eğer işler hep öyle gider ve konferans bir sonuca ulaşmazsa Mussolini sana pek öfkelenmeyecek mi? Bu senin mesleki durumunu sarsmayacak mı?" diye sormuş. Montagna'nın gözleri faltaşı gibi açılmış ve bir anda doğruca Curzon'un odasına dalmış. Daha sonra Curzon, Child'i gördü ve "Bu Montagna'ya da ne olmuş Allahaşkına? Şimdike dek içimizde en sakin ve iyimser olan oydu; bu sabah bütün tüyleri kirpi gibi dikilmiş bir durumda odama hücum etti ve "şu işleri derhal bitir, gereksiz tartışmaları bırak ve Türklerin kafasına bir antlaşma projesi fırlatıver" diye bağırdı. "Kendisine ne oldu, anlamıyorum" diye sordu.

Curzon, Child'i çağırarak demiş ki: "Siz bir süre önce bize, eğer bir çıkmaza saplanıp kalırsak yardım edeceğinizi söylediniz. Şimdi yardımınızı istiyorum. İtalyanlarda yürek yok. Fransızlar hiçbir şey yapmıyor. Siz ne salık verirsiniz?" Child, İsmet Paşa'dan aşağı inmesini rica edeceğini ve üçünün birlikte konuşmasını teklif etmiş. Curzon, ikinci İngiliz delegesi olan Rumbold'un da bulunmasını istemiş. Child, Rumbold'dan söz edilmesini bile istemediğini söylemiş. Curzon kendisine böyle emir verilmesine içerlemiş; o isteklerinin tartışılmasına alışmamış bir adam. Fakat Child bu toplantının ya kendi önerdiği şekilde yapılmasını ya da hiç yapılmamasını söylemiş, bunun üzerine Curzon yüzünü kötü şekilde buruşturarak razı olmuş. İstanbul'da Türk aleyhtarlığı ile iyiden iyiye ün yapmış olan Rumbold'un böyle bir toplantıda işi olmaması gerekir elbette...

Child öğleden sonra İsmet'e giderek, özellikle kapitülasyonlar sorununda bir anlaşmaya varmanın mümkün olup olmadığını anlamak üzere akşam kendi odasında Curzon'la bir görüşme yapmaya gelmesini teklif etmiş. İsmet "beni Müttefiklerin yine eski müttefikleriyle mi karşılayacaksınız?" diye sormuş.

Child, kendisine hiçbir öneriyi desteklemeyeceğini, yalnız İsmet Paşa'ya bir öneri

ileri sürmesi için fırsat hazırlamış olduğu cevabını vermiş.

İsmet razı olarak geldi. Child, İsmet ve Curzon bütün gece konuştular ve hiçbir sonuca varamadılar. Child, İsmet'in de, Curzon'un da aynı derecede hem aslan terbiyecisi, hem hanımeli yetiştiricisinin özelliklerine sahip olduklarını söylüyor. Curzon adlî kapitülasyonlar üzerinde durdu; mahkemeler, cezaevleri ve kanunlar aynı şekilde kaldıkça, hiçbir yabancı'nın Türkiye'de iş yapamayacağını söyledi. Delil olarak pek çok örnekler verdi; örneğin bir Türk polisi bir İngiliz subayının karısının yüzüne bir anahtar destesi ile dehşetli bir darbe vurmuş. Kocasını bunu protesto ettiği an, karısını da kocasını da cezaevine atmışlar; subayı saldırmak ve adam dövmek, karısını da fahişelikle suçlamışlar. Bu sözler ve örneklere karşı İsmet sükunetle "bu gibi şeylerin yoluna konabilmesi için vakit gerektir" diyerek cevapladı. O anda Curzon kollarını sallayıp duvarı yumruklayarak bağırdı: "İşte benim de boyuna söyleyip durduğum şey bu ya."

17 OCAK, ÇARŞAMBA

Amiral Bristol bugün İsmet ile uzun bir görüşme yaptı. Bristol görüşme konusunu kapitülasyonlar üzerinde toplayarak, eğer bunlar kalkacak olursa yerlerine başka bir rejim konulması zorunluluğu üzerinde ısrarla durdu.

Bugünkü Türk adlî rejiminin başlıca kusur ve eksiklikleri olarak şunlara işaret etti:

- (1) - Seçiliş yolları ve çok düşük ücretlerinden ötürü yargıçlara güvenilmemesi,
- (2) - Medenî, ticarî ve ceza kanunlarının yeniden düzenlenmesi, bu kanunlardan şeriat hukukuna ilişkin izlerin atılması gereği,
- (3) Duruşmaların uygun şekilde yönetimi, tanık çağırılması ve kanıt toplanması hakkındaki usul kanunlarının bulunmayışı,
- (4) İkametgâha saldırıyı önleyici kanunların yapılması gereği,
- (5) Yeni ceza evlerine ve yönetmeliklerine olan gereksinme.

Amiral, Türkiye'de yabancıların güvenlik içinde yaşayabilmeleri ve ticaret yapabilmelerine olanak verecek bir hukuk rejimi kurulabilmesi için zamana gereksinme duyulacağını da özellikle belirtti. İsmet Paşa ileri sürülen bu delilleri reddetmemekle birlikte, ne Türkiye'nin, ne de Türkiye'de ticaret yapmak isteyen yabancıların yararları bakımından şimdiki adlî rejimde bu reformları yapmanın zorunlu olduğu fikrine katılmadı. Yabancı iş adamlarının iddialarının abartmalı olduğunu, Türkiye'de hemen iş yapmak istemeseler bile çok kısa bir sürede korkularının yersiz olduğunu anlayacaklarını ileri sürdü. Türkiye'nin yararı

bakımından ise, kapitülasyonları kaldırarak kesin bağımsızlığa kavuşmanın ve ne reform yapmak için herhangi bir geçiş rejimine, ne de kapitülasyonların yerine geçecek yeni bir rejime, hiç baş vurmamanın Türkiye için öteki bütün görüşlerden daha yararlı olacağı kanısında bulunduğunu söyledi. Türkiye'nin içişlerine yabancılar tarafından hiçbir şekilde müdahaleye olanak vermeyen mutlak bağımsızlık sorununun şimdi ve ebediyen çözülmesi, Türk halkının kesin isteğidir. İsmet Paşa, her şeyi göze alarak ve doğacak bütün sonuçları kabullenerek bu konudaki tavrını ve görüşünü asla değiştirmeyeceğini mümkün olduğu kadar açık şekilde belirtti. Paşa ile görüşmelerimizde hiçbir sonuca varamadık.

18 OCAK, 1923

Bu akşam Türkler ilk olarak Saray'da büyük bir akşam ziyafeti verdiler. Child ve ben ziyafetin sonuna kadar kaldık. Sonra gitmek istediğimizde İsmet ikimizin de ellerinden tutarak engel oldu ve bizi bitişikteki odaya çekti. İçki getirtti. Peşi peşine o kadar hızla ve düzenle şerefimize kadeh kaldırıyordu ki, kendisine ayak uydurmaya olanak bulamıyordum. Her kadehten sonra elini dizine koyup arkaya doğru yaslanıyor ve incir çekirdeğini doldurmayacak şeylere bile kahkaha ile gülüyordu. Bir aralık ellerimizi tuttu ve yaşamanın çok güzel bir şey olduğunu söyledi. O kadar neşeliydi ki, o anda elinizde herhangi bir belge olsa derhal imzalayacak gibiydi...

22 OCAK, PAZARTESİ

Bu sabah saat 11.30'da Child ile Curzon'u ziyarete gittik, konferansın durumu hakkında ne düşündüğünü sorduk. Verdiği cevapta samimiyetsizlikten eser yoktu. Fransızların kendisini hayal kırıklığına uğrattıklarını, her sorunda ve özellikle kapitülasyonlar üzerinde boyuna zaafa düştüklerini, bütün konferans plânlarını Türklere açıklamış olduklarını söyledi.

İngiliz-Fransız ilişkilerindeki bu ânî değişiklik galiba Paris'te Poincare ile görüşmüş olan Bompard'ın şimdi buraya dönmesiyle ilgili. Curzon, Fransız başdelegesi Barreé ile görüşmeye gitmiş. Sözde Barreé doktorlarının gösterdiği lüzum üzerine Paris'e dönecek. Fakat gerçekte hükûmeti kendisini geri çağırdı. Şimdiye dek o İngilizleri desteklemiş, fakat belli ki Başbakan Poincare artık buna izin vermeyecek. Uzun bir meslek hayatının hazin bitişi. Barrere 25 yıl kadar Fransa'nın İtalya elçiliğini yapmıştı. Söylendiğine göre gençliğinde bir sosyalist imiş ve İtalyan kralına itimatnamesini verdiği kral kendisine, nasıl olup da siyasi ideallerinde böyle bir değişme olduğunu sormuş. O da şu cevabı vermiş:

"Ekselans, gençliğinde radikal olmayan bir insanın yüreği yoktur, fakat yaşlılığında muhafazakar olmayanın kafası yoktur."

Curzon, bize gelecek hafta Türklere bir antlaşma projesi vermek konusundaki düşüncesini açıkladı. Türkler imza etseler de, etmeseler de, antlaşma projesini kendilerine verdikten iki gün sonra Lozan'dan ayrılmayı düşündüğünü söyledi. Şimdiye dek Fransızlar, Türklere karşı Curzon'un yaptığı gibi etkin ve kesip atıcı şekilde değil, daha yavaş ve sabırlı davranılmasını istemekteydiler, fakat şimdi, konferansı hemen sonuçlandırmayı, eğer Türkler bir antlaşmayı kabullenmezlerse, düşünceleri daha uygun bir duruma gelinceye dek görüşmeleri ertelemeyi istiyorlar. Şimdiye dek iyimserliğini korumuş olan Montagna, Müttefiklerin bu zayıf durumunda ve mümkün olan bütün ödünleri verdikten sonra görüşmelerin tatmin edici şekilde devamının mümkün olmadığına inanıyor. Özellikle, Montagna ile Curzon'un sinsi sinsi ortaya yaydıkları habere göre Fransızlar Türklerle ayrı bir antlaşma yapmak istiyorlar, bunun için de görüşmeleri kesintiye uğratmaya çalışıyorlarmış.

Gerçekten, Bombard'ın Paris'ten dönüşü birbirlerine güvenemeyen Müttefiklerin gevşek ve sarsak durumlarını tamamen ortaya çıkarmakla kalmadı, fakat Fransızların bütün fırsatlardan egoistçe yararlanmaya hazır olduklarını da gösterdi.

Curzon, Lozan'ı terk edecekleri an konferansı da dağıtacağını, çünkü kendisinin yokluğunda geri kalan Müttefiklerin "antlaşmayı berbat etmeleri"ne fırsat vermek istemediğini söyledi. Kendisi ayrıldığında imzalamak yetkisine sahip hiç kimsenin burada kalmamasını sağlamaya dikkat edecekmiş.

Durum çok karanlık görünüyor, fakat ben iki tarafın da barış istediğine ve bunun bir yolunun bulunabileceğine inanıyorum.

28 OCAK, PAZAR

Child, Türkler ve Müttefiklerle sürekli konuşarak arabuluculuk yapmak için elinden geldiğince çaba gösteriyor. Fakat Türkler inatçılık göstermekte direniyorlar. Fakat ben yine konferansın bir anlaşmaya varılmadan dağıtılacağına inanmıyorum.

Türklere resmi bir akşam yemeği verdik. Ruşen Eşref Beyin hanımı sağımda, Mustafa Şerif Bey de solumda oturuyorlardı. Paşa hatırımı sordu: "İyiyim teşekkür ederim" dedim. "Ben de iyiyim, son derece memnunum" diye karşılıklıta bulundu ve rahatça güldü. Fakat bütün yemek boyunca iç sıkıntısı içinde olduğu görülüyordu. Benim tam karşımda oturduğu için yüz hatlarını inceliyordum. Hepimiz aynı şeyi düşünüyorduk. Bayan Ruşen Eşref cumartesi günü Türkiye'ye dönmek için nasıl hazırlandıklarını, nasıl gideceklerini uzun uzun anlattı. Fakat daha sonra bizimle pazar günü Bern'de

bir öğle yemeği davetine boş bulunup "peki" dedikleri anda falso verdiler.

Saatler ilerledikçe Paşa'nın ruh durumu düzeliyordu. Bir süre dansı seyretti, sonra büfeye giderek yeşil "chartreuse" likörü içti, İtalyan delegeleriyle bilardo oynadı.

31 OCAK, ÇARŞAMBA

Bugünkü genel toplantıda Curzon antlaşma projesini Türklere resmen verdi.

Sonra komisyonlar toplanarak o zamana kadar verilmiş olan kararları özetledi; her komisyon başkanı, konferans süresince Türklere verilmiş olan ödünleri teker teker belirttiler. Sonra tekrar genel bir oturum yapıldı. Bu oturumda delegemiz Child, Japon, Romen ve Sırp delegeleri konuştular.

İsmet Paşa kısa bir cevap vererek, kendilerine sunulan antlaşma projesinde yalnız üzerinde anlaşmaya varılmış maddelerin değil, hatta hiç öne sürülüp tartışılmamış olan yeni maddelerin de bulunduğunu bildirdi. Bu nedenle Müttefiklerle görüşüp barış şartları üzerinde anlaşmaya çalışmak için kendilerine sekiz günlük süre verilmesini istedi. Curzon, cevap olarak Paşa'nın tam yetkiye sahip bulunması ve Ankara'ya dönmek ihtiyacında olmamasından ötürü memnuniyetini belirtti.

Müttefik delegelerin Paşa'ya verilecek süreyi belirlemeleri için oturuma ara verildi. Curzon bu aranın on dakikalık olduğunu bildirmişti, fakat bir saat sürdü.

İlk oturumda olağanüstü bazı davranışlar olmuştu. İngiliz delegasyonunun yardımcı sekreteri Bentinck durmadan odaya girip çıkıyor, elinde kâğıtlarla dönerek bunları İngiliz delegelerine veriyordu. Onlar da pür telaş okuyorlardı. Sonradan öğrendim ki bunlar, Fransız Başbakanının İngiliz Büyükelçisine gönderdiği telgrafın parça parça deşifre edilmiş metinleriydi. Bu telgrafta Poincare eğer Müttefikler Türklere toplu bir anlaşma imzalamayı başaramazlarsa Fransa'nın Türkiye ile ayrıca görüşmelere başlayıp bir antlaşma imzalamak hakkını korumakta olduğunu bildirmekteydi.

Doğrudan doğruya kendisini hedef tutan bu nota, Curzon'un çok canını sıktı. Bombard ve Garroni ile birlikte dışarı çıktıklarında, Curzon, Bombard'ın üzerine yürüyerek kendisini Türkler antlaşmayı imzalamaya da, imzalamaya da cuma günü Lozan'dan ayrılmaya karar vermiş olmakla suçladı. Bombard böyle bir antlaşma yapmış olduğunu inkâr etti. Curzon tanık olarak Rumbold ve Crowe'i çağırttı, bunun üzerine Bombard ve Garroni odadan çıkmak üzere derhal ayağa kalktılar ve ancak Curzon sözlerini geri alınca kaldılar ve Türklere görüşmeleri sürdürmeyi kararlaştırdılar.

Oturum açıldığında Curzon, Paşa'nın tamamen haklı ve makul olduğunu bildirmeye

beraber, kişisel nedenlerden ötürü kendisinin birkaç gün içinde Londra'ya dönmek zorunda olduğunu bildirdi. Öte yandan şimdiye dek İngiliz delegasyonu adına konferans görüşmelerini kendisinin yönetmiş olduğunu, görüşmelerin bu son bölümünde bu görevi başkasına bırakmaya hükûmetinin izin vermediğini ekledi. Bununla birlikte hareketini pazar gününe kadar erteleyebileceğini söyleyerek, Paşa'dan bu süre içinde gerekli danışmaları yapmasının mümkün olup olmadığını sordu. Paşa, Curzon'un ricasını yerine getirmek için elinden geldiğince çaba göstereceğini belirtti; Curzon, toplu bir zafer elde etmenin onuruna pazar günü Paşa'nın elini sıkacağını umduğunu söyleyerek oturumu kapadı.

2 ŞUBAT CUMA

Bugün de çok ilginç geçti. Üç Müttefik ülke delegesi ve hukuk danışmanları öğleye kadar odalarına kapanarak pek ciddi bir şekilde Türklerin karşı önerilerini içine alan antlaşma projesini biçime sokmaya, gerekli gördükleri düzeltmeleri yapmaya çalıştılar. Bazı ödünler verdikleri kesin, ama bunların neler olduğunu bilmiyoruz. Öğle üzeri Fransız delegasyonunun davranışında ansızın bir değişme oldu. Belki de Paris'le Londra arasındaki diplomatik ilişkiler sonucunda Fransız delegesi Bombard, yarın sabah Türklere bir ultiatom verilmesi konusunda Curzon'u destekleyecekmiş. Türklere yeniden gözden geçirilmiş antlaşma metni verilecek ve pazar günü Şato Otelinde 16.30'da tüm Müttefik delegasyonlarının hazır bulunacakları ve eğer İsmet Paşa isterse gelip imzalaması için kendisini orada bekleyecekleri söylenecek, aksi durumda hemen o gece Müttefiklerin Lozan'ı terk edecekleri söylenecekmiş. Paşa'nın bunu imzalayıp imzalamayacağı belli değil, fakat Curzon, resmî olmayan görüşmeleri sürdürmenin Türkleri oyalayıcı taktiklerini uzatmaya yöneltmekten başka bir işe yaramayacağı kanısında... Öte yandan tamamen gizli olarak öğreniyoruz ki Mussolini buradaki İtalyan delegasyonuna her ne pahasına olursa olsun antlaşmayı imzalamaları konusunda talimat göndermiş. Garroni bunu Curzon'a söylemedi. Curzon'u görmeye giderek, "bu senin konferansındır, yürütüp götürmek de sana düşer" şeklinde bir şeyler söylemiş. Fakat Curzon bu sözün anlamını anlamazlıktan geliyor. İkinci İtalyan delegesi Montagna durumdan hoşnut değil. "Ah Curzon'la ben konuşmuş olsa idim!..." diyor.

Her ne hal ise bu gece durum pek karışık. Eski dünya politika ve diplomasisinin iç yüzünü görüyor ve Amerika'nın bu dolaplar dışında kalmasından memnunluk duyuyoruz. Bir çözüm yoluna gidilmesini sağlamak için Child bütün gün çeşitli delegelerle durmadan görüştü. Gece Nicholson ile yaptığı memnuniyet verici bir konuşmanın tam

ortasında İngiliz delegelerinden Sir Eyre Crowe geldi, pek kızgın bir şekilde, artık daha çok konuşmanın yararsız olduğunu, Müttefiklerin son fedakârlığı yapmış bulduklarını, görüşmelerin sürdürülmesi konusundaki her öneriyi reddedeceklerini söyledi. Bunun üzerine Child, "Eğer düşünceniz bu ise, ben de bundan sonra bir an bile aranızda girmeyeceğim; iyi geceler" dedi ve hemen kalkarak yukarı çıktı.

3 ŞUBAT, PAZARTESİ

Yine ilginç bir gün, herkes birbirine barometrenin durumunu soruyor; verilen cevaplar, her kişinin iyimser ya da kötümser yaradılıştaki oluşuna göre birbirinden hayret verecek kadar ayrı oluyor. Biri, hiç umut kalmadığını, Müttefiklerin (ya da Türklerin) artık son fedakârlığı da yapmış olduklarını, daha ileriye gidemeyeceklerini, Curzon'un yarın akşam 21'de Lozan'dan ayrılacağını söylerken, bir başkası da ne Türklerin, ne de Müttefiklerin antlaşmayı imzalamadan Lozan'dan ayrılmayacaklarını, yalnız son dakikaya kadar birbirlerinin gözünü korkutmayı sınavacaklarını ileri sürüyor. Ben de sonuncu kanıdayım. Öte yandan iki tarafın uzmanları da maddeler üzerindeki çalışmaları sürdürüyorlar. Curzon bugün İsmet'e, yarın öğleden sonra antlaşma metninin masaya konulacağını, eğer isterse gelip imzalamasını, bunun kendisine verilmiş son şans olduğunu söylemiş. Curzon, Bombard ve Garroni ile birlikte yaptıkları toplantıda Müttefiklerin son fedakârlıklarını da içine alan kesin antlaşma hükümleri İsmet Paşa'ya verildi.

Öyle görünüyor ki Curzon kendisini şiddet politikasında desteklemeleri için Fransız ve İtalyanları kendi yanına çekmeyi başarmış. Oysa Montagna, eğer uygun görürse Türklere de göstermelerini rica ederek Child'e bir mektup gönderdi. Bu mektupta İtalyan delegasyonunun da İngilizlerle birlikte Lozan'dan ayrılacağını, Türklerle ayrı bir antlaşma ve görüşme yapmaya hiç niyetleri olmadığını söylüyor. Ayrıca Türkiye'deki yabancıların adli durumları konusunda Müttefiklerin yaptığı son fedakârlığı içine alan yeni projeyi gönderiyor.

4 ŞUBAT, PAZAR

Korkunç bir gün. Hiçbirimiz neler olup biteceğini bilemiyoruz. Bildiğimiz yalnız şu idi ki, Müttefikler antlaşma projesini bugün saat 16'da "ister imzalayın, ister imzalamayın" diyerek Türklerin önüne uzatacaklar; Curzon da sonuç ne olursa olsun, saat 21'de Lozan'dan ayrılmaya and içmiştir.

Saat 15.30'da hepimiz öğle yemeğinde iken ilk önemli gelişme görüldü. İtalyan delegasyonundan Arlotta'nın telaşla yemek salonuna girip Garroni'ye bir kâğıt uzattığını gördük. Garroni hemen fırladı ve salondan çıktı. Bu Türklerin

hazırladığı ve Müttefiklerin projesine cevap olarak verdikleri yeni bir antlaşma projesidir. Türklerin projesinde yalnız şimdiye dek komisyonlarda her iki tarafın birlikte anlaşılabilir kabul ettikleri maddeler bulunmakta, öteki maddelerin tümü dışarda bırakılmaktadır. Bu projeye eklediği notada İsmet Paşa şimdiye dek taraflardan her ikisinin de kabullendikleri bu maddelerin bir barış antlaşması için yeterli bir temel olduğunu, üzerinde birlikte anlaşmaya varılmamış olan öteki maddelerin sonradan çözülebileceğini bildirmektedir. Çok zekice bir manevra...

Müttefik ülkeler temsilcileri derhal Curzon'un odasında bir görüşme yapmaya gittiler. Saat 17.30'da kalabalık bir danışma grubu ile birlikte aşağı inmiş olan İsmet Paşa'yı davet ettiler. Saat 19'da Bentinck bana telefon etti. Pek muhtemel olarak birkaç dakika içinde Türklerin antlaşmayı imzalayacakları haberini vererek törende bulunmak için bizim delegelerin Curzon'un odasında hazır durumda beklememizi salık verdi. Child ve Bristol'u bularak otelin holünde Curzon'un odasına çıkan holün merdiven ucunda beklemeye başladık.

Otelin holü son düğümün çözülmesini bekleyen bütün delegasyonların üyeleri ve gazetecilerle dolu. Hava iyice elektriklenmiş. Kimse ağzını açıp konuşmuyor; yalnız dinliyor ve bekliyoruz. Merdivenin yukarı kısmındaki salonda İngiliz delegasyonunun çanta ve bavulları hazırlanmış, duruyor. Dün Paşa Curzon'la görüşmeye giderken İngilizler öteye beriye koşuşup yarın gitmeye kesin olarak karar vermiş oldukları için hazırlıklarını onun önünde tamamlamaya çalışıyorlar ve İsmet'in burnu dibinde eşyalarını topluyorlardı.

Böylece, bekledik ve her an antlaşmanın imza törenini görmek için davet edilmeyi umduk. Ansızın saat tam 20'de yukarıda bir kapının açıldığı duyuldu. Herkes kalktı ve merdivene doğru ilerledi. Bir an içinde Paşa görüldü, arkasında delege arkadaşları olduğu halde merdivenden inmeye başladı.

Son basamaklara gelince melon şapkasını çıkardı, neşeli bir insan tavrı ile gülerek ve başını sağa sola çevirerek, nezaketle salondaki kalabalığı selamladı ve otelden çıkıp gitti. Bu sahneyi ömrüm oldukça unutmuyacağım. Konferans bitmişti. Hiçbir imzalama olmayacaktı. Bir saat önce Bentinck'in telefonla verdiği haber üzerine böyle bir sonuçla karşılaşacağımızı hatıra bile getirmiyorduk. Child ve Bristol ile birlikte hemen Curzon'un odasına gittik. Herkes dışarı çıkmıştı. Bir anda Curzon görüldü, kızgın bir boğa gibi odaya hücum etti, bizlere baktı, parmağını havada dalgalandırarak aşağı yukarı yürümeye başladı. Durmadan ter döküyor ve içerdekilerin yüzlerine bakıyordu. Birden bağırdı: "Dört korkunç saatten beri

burada oturduk ve İsmet her sözüme şu bayat ve adi kelimelerle cevap verdi: 'Bağımsız ve ulusal egemenlik.' Biz elimizden geleni yaptık. Hatta Bombard bile masayı yumrukladı ve İsmet'i savaş kundakçılığı ile suçladı. Şimdiye dek kendisinden duyduğum en kuvvetli konuşmayı yaptı."

Curzon'dan Paşa'nın hangi sorunda anlaşmazlık çıkardığını sordum, adli sorunda cevabını verdi (fakat bu yarı yarıya doğruydu, çünkü sonradan İsmet'in ekonomik maddeleri de benimsemediğini öğrendik). Yine Curzon'un anlattığına göre İsmet son dakikada danışmanlarıyla yan odaya geçmiş, Müttefikler de kendisinin geri döneceğini ve antlaşmayı imzalayacağını ummuşlar. Fakat o dönmüş, imzalamayı reddetmiş, selam vererek odadan çıkmış.

Her şey bitmişti. Curzon ızdırap ve korku içinde idi. İsmet Paşa ile görüşmemizin yararlı olup olmayacağını sorduk. Montagna ve Bombard'ın kendisiyle görüşmeye gitmiş olduklarını, fakat hiçbir şey elde edemediklerini söyledi. Yeniden harekete geçmek istediğimizi söyledik ve ana kördüğümün adli maddelerde mi olduğunu sorduk; evet cevabını verdi.

Hemen aşağı koştuk ve Palas Oteline gittik. Bombard ve Montagna orada İsmet'le birlikteydiler; fakat bizi başka bir odaya aldılar. Kapıcı, Lord Curzon'un treninin bir saat geciktiğini ve kendisinin ancak saat 10'da hareket edebileceğini söyledi. Fakat bunun doğru olmadığı anlaşıldı. Aslında Curzon, Bombard'ın İsmet'le yapmakta olduğu görüşmenin sonucunu beklemek için treni kendi emriyle geciktirmişti. Fakat Bombard'ın sonuç alamadığını öğrenir öğrenmez tren yoluna devam ettirildi ve 9.25'te Curzon Lozan'dan hareket etti.

Biz otele gelip oturduktan sonra İsmet, Bombard ve Montagna'nın gitmesi üzerine bizim odamıza geldi. Bir saat kadar konuştuk. Adli sorunlar üzerinde İsmet Paşa'yı bir hayli ikna ettik, fakat o ekonomik maddelerin adli maddelerden daha az önemli bir engel olmadığını, antlaşma projesindeki ekonomik maddelerin Türkiye'yi "malî ve sınaî tutsaklığa" sürükleyeceğini söyledi. Kendisine "Eğer biz ekonomik maddelerde Müttefiklerin fedakârlık yapmasını sağlarsak, siz de adli maddelerde fedakârlık yapar mısınız" diye sorduk. "Öneriniz nedir" diye sordu. Biz de cevap olarak, "yalnız İstanbul ve İzmir'de değil, Samsun ve Adana'da da mahkemelere yabancı danışman kabul edilmesini" istedik. Tartışmamız yarım saat sürdü, sonra İsmet Türkçe bir söz söyleyerek ayağa kalktı (sonradan aramızda bulunan ve Türkçe bilen Gillespie'den öğrendiğimize göre "kalbim tıkanıyor" demiş); içeri gidip üç dakika sonra geri geldi. Belli ki danışmanları ile görüşmüştü, fakat sanki onları

hiç görmemiş gibi yaparak ve tartışmayı devam ettirerek, "Pekâlâ, kabul ediyorum" dedi. "Samsun ve Adana'yı mı" diye sorduk, "Hayır, yalnız Samsun'u" dedi. "Fakat bu Curzon'u Lozan'da kalmaya ikna etmemize yetmez" dedik. Yirmi dakika daha tartıştık. Kendisini adamakıllı sıkıştırıyorduk. Yine kalktı, bitişik odaya gitti, döndü ve oturdu. Korkunç derecede yorgun görünüyordu. Kısa bir duruştan sonra, yine hiç danışmanları ile görüşmemiş gibi yaparak, "Peki Adana'yı kabul ediyorum, fakat siz de Müttefiklerin bizim istediğimiz konularda fedakârlık yapmalarını sağlamadan bizim bu fedakârlıklarımızı onlara söylemeyeceğinize şeref sözü vermelisiniz" dedi. Kabul ettik, kalktık, el sıkıştık ve bunun görüşmelere yeniden başlamak için haklı bir neden olacağına inandığımızı belirterek otomobile bindik ve hızla istasyona koştuk. Türklerden kopardığımız fedakârlıkların çok önemli olduğunu bilmenin memnuniyeti içindeydik. Çünkü İsmet Paşa Müttefiklere karşı bu konularda inatla direnmişti. O anda Curzon'un Lozan'da kalacağına emindik. İstasyonda Bombard'ın otomobile bindiğini gördüm ve Curzon daha gitmediği halde onun ne diye harekete hazırlandığına hayret ettim. Daha başkaları da otomobillerine biniyorlardı. Bizim otomobilin az ilerisinde duran Mc Clure'e yaklaşarak Curzon'un treninin ne zaman kalkacağını sordum. O, "Curzon gitti bile; tren az önce kalktı" cevabını verdi. Bütün İngiliz delegasyonu gitmiş. İşte bu kadar.

Acaba istasyona beş dakika önce yetişebilse idik, Lozan Konferansını kurtarabilecek miydik? Şimdi bunu düşünmenin hiç anlamı yok. Curzon'da hiç bulunmayan, fakat mutlaka bulunması gereken özellik; sabır, bu olmadan Türklerle başa çıkmaya çalışmak yararsız.

Öte yandan Curzon Türklerin ihtiras durumuna gelmiş olan ulusal istekleri ve özleyişlerini hiç anlamaz göründü. Konferans masasında, sanki kendisinin Hindistan'daki uyruklarından biri imiş gibi, İsmet'e daima yukarıdan bakmakla Müttefiklerin davasına hiç hayrı dokunmadı. Benim kanımca, konferansın başarısızlığa uğramasının en önemli nedenlerinden birisi de, Fransızların mızıkçılığıdır. Onlar Müttefiklerin sınıksız cephesinde delik açtılar. Türklere yeni bir cesaret ve güç verdiler ve başarılı bir sonuca ulaşma şanslarını yıktılar.

Bunun sorumluluğu onlara aittir; Bombard'ın en sonda yaptığı güçlü konuşmalar çok geç kalmıştır. Daha önce Poincare Paris'ten zaten yapacağı zararı yapmış bulunuyordu...

6 ŞUBAT, SALI

Birçok Türk ve İtalyan delege henüz Lozan'da. Bugün Garroni ve Montagna Roma'ya

hareket ettiler. İsmet Paşa da kendilerini uğurlamak için istasyona gelmişti.

Onların hareketinden az sonra kendilerine Roma'dan bir telgraf geldi. Telgrafta Lozan'da kalmaları ve antlaşmayı imzalamaları emrediliyor, fakat çok geç. Fransız delegesi Massigli de burada.

Paris'ten aldığı direktife uyarak İsmet Paşa'yı ziyarete gitti. Ona kapitülasyonlar sorunundaki son fedakârlıklarının ne olabileceğini yazılı olarak bildirirse, Müttefiklerin Antlaşmayı imzalamaya hazırlanacaklarını bildirdi. Türk delegasyonu kendi aralarında yaptıkları bir saatlik görüşmeden sonra Massigli'ye şu cevabı verdi: "Biz cevabımızı Müttefiklere pazar günü bildirdik. Şimdi önerilerini yazılı olarak bildirmek Müttefiklere düşer."

Herkes Lozan'dan ayrılmış olduğu için onlar da Ankara'ya döneceklerini ve millete danışacaklarını bildirdiler. İsmet Paşa konferansın büsbütün dağılmayıp yalnız bir başka tarihe bırakılmış olmasından memnurluk duyduğunu söyledi ve Ankara'ya gittikten sonra eğer isterlerse Müttefiklerin kendisini tekrar görüşmeye çağırabileceklerini söyledi.

Lozan Konferansının birinci bölümü böylece sona erdi.

KONFERANSIN SON PERDESİ

Lozan Konferansının ilk bölümü, Mr. Grew'un anlattığı gibi 4 Şubat 1923 Pazar akşamı sona ermiş ve Türk kurulu "Biz son sözümüzü söyledik, eğer isterseniz bizi tekrar çağırırsınız" diyerek ve Müttefiklerin İsmet Paşa'dan Lozan'da kalması ve beklemesi konusundaki son ricalarını da reddederek 7 Şubat sabahı Ankara'ya hareket etmişti. Müttefikler konferansı tamamen dağılmış değil, fakat bir başka tarihe bırakılmış olarak kabullenmekteydiler. Aradaki devre içinde iki tarafın delegeleri de düşünecekler, hükûmetlerine, meclislerine, milletlerine danışacaklar, karşılıklı olarak birbirlerinin fikirlerini yoklamaya devam edecek ve sonunda tekrar toplanarak barış antlaşmasını imzalayacaklardı. İki buçuk ay süre ile Türkiye Millet Meclisi hükûmeti ile Müttefik devletler hükûmetleri arasında karşılıklı olarak diplomatik yazışmalar yapıldı, notalar alınıp verildi, kabul ya da redde uğrayan öneri ve karşı öneriler ileri sürüldü ve en sonunda barış konferansının son bölümü için yeter ortam hazırlandığı görülerek 23 Nisanda tekrar görüşmelere

başlanması için iki taraf da anlaştı. Türk kurulu eski kadrosundan bir kısmını koruyarak 18 Nisan Çarşamba günü Doğu Ekspresi ile İstanbul'dan Lozan'a hareket etti.

23 Nisan Pazartesi günü yapılan açılış oturumunda Müttefik delegasyonlarında bazı önemli değişiklikler yapılmış olduğu derhal göze çarptı. İngiliz kurulunun başında, geçen toplantının başarısızlığa uğramasının başlıca etkenlerinden biri olan Lord Curzon'un yerini, İngiltere'nin İstanbul'daki Yüksek Komiseri Sir Horace Rumbold almıştı. Fransız delegasyonunda da Barreré ve Bombard'ın yerini Fransa'nın İstanbul Yüksek Komiseri General Pelle, İtalya delegasyonunda ise Garroni'nin yerini Montagna almış bulunuyorlardı.

Türk kurulu yine İsmet Paşa, Rıza Nur ve Hasan beylerden kurulu idi. Yunanlıların başında yine Venizelos vardı. Bütün delegasyonların fikri şu idi: Dünyada hiçbir ulus savaş istemiyor; bu kere barış her ne pahasına olursa olsun imzalanmalıdır. Fakat bu madem ki barış konferansının son bölümüdür, birbirimize karşı sonuna dek dayatalım ve ne kadar mümkünse o kadar çok şey koparalım.

Bu nedenledir ki konferansın bu ikinci bölümü birincisine oranla daha çetin, çok daha tartışmalı ve delegeler için çok daha yorucu ve bitirici bir şekilde geçmiştir.

Anılarını aktardığımız Mr. Grew, konferansın bu ikinci bölümünde günü gününe notlar tutmayı başaramamıştır. Fakat konferansın bitiminden bir ay sonra İsviçre'deki İnterlaken'de toplanan Amerikan Konsolosluk memurlarına resmi olmayan bilgi vererek, bu ikinci bölümün başlıca olaylarını anlatmıştır. Kendisinin bu konuşmasından bazı bölümler aktarıyoruz.

Basın haberlerinden hepimiz öğrenmiş bulunuyorsunuz ki İsmet Paşa Lozan'da büyük bir diplomatik zafer kazanmıştır. Bütün Müttefik diplomatlarının sırtını yere getirmiştir. Bu olayı inkâr etmenin yararı yoktur. Bu tamamen doğrudur ve kolaylıkla açıklanması mümkündür. Belki bu, tarihte kazanılmış en büyük diplomatik zaferdir ve daha başlangıçta İsmet Paşa'nın bütün kozları elinde bulundurmasıyla sağlanmıştır. Daha işe başlarken elinde dört as vardı ve bunlar anlaşmayı sağlayan yararlı temeller oldu. Birincisi, arkasından zaferden yeni çıkmış bir ordu bulunuyordu ve bu, Sevr anlaşması sırasındaki Türk ordusundan çok başkaydı. İkincisi ordu çok iyi denebilecek bir durumda ve her an savaşa girmeye istekli bir halde idi. Üçüncüsü, büyük ülkelerden hiçbirisi savaş istemiyor, İsmet Paşa da bunu biliyordu. Dördüncüsü, Müttefikler diplomatik görüşmelerde bile sıkı ve birleşik

bir cephe kuramıyorlardı. Daha çok çıkarlar elde etmeye çalışacak yerde, her devlet her şeyden önce kendi yanındakinden kuşkulanıyordu, hiçbiri genel ve ortak bir plan hazırlayıp bunu her güçlüğe göğüs gererek gerçekleştirmeye yanaşmıyordu.

Lozan Konferansının 23 Nisanda başlayıp 24 Temmuzda sonuçlanan ikinci bölümü birçok bakımdan birinci bölüme oranla daha ilginçtir, fakat ben bu devredeki görüşmelerin uzun boylu açıklamasını yaparak sizleri yormak istemiyorum, bu nedenle en önemli çizgilerden yalnız iki üçünü anlatmakla yetineceğim. Amerikan delegasyonunun karşılaştığı ilk güç sorun, İngiliz dostlarımızla içten ilişkiler kurmakta kendini gösterdi. Konferansın ilk bölümünde Lord Curzon bizim delegasyonun iyiden iyiye Türk taraftarı olduğu ve yaptıkları makyavelik manevralarla Türk delegasyonuna yardım ettiği, cesaret verdiği izlenimini almıştı. Oysa kurulumuz üyelerinden uzun süre İstanbul'da kalmış bir ya da ikisinin Türk taraftarlığı yaptıkları ve Türk delegeleri ile sık sık birlikte buldukları doğrudur. Fakat bütün delegasyonumuzun Türk taraftarlığı yaptığı ya da Batılı ülkelerin yararları aleyhine herhangi bir davranışta bulunduğu veya söz söylediği suçlamasının hiçbir esası yoktur. Bütün konferans boyunca biz: Amerikan yararlarını korumak ve uygun gördüğümüz her yola başvurarak barışı sağlamak olan resmi görevimizin gereklerini yerine getirmekten başka hiçbir şey düşünmedik ve yapmadık.

Çeşitli kaynaklardan, İngiliz hükûmetinin konferansın bu ikinci bölümünde bizim bulunmamızı istediğini öğrendik. Fakat Fransız ve İtalyan hükûmetleri aynı fikirde değildirler, bu nedenle genel sekreterlik bize de davatiye gönderdi ve Amerika'yı yalnız başına benim temsil etmem kararlaştı.

İlk günden başlayarak Müttefik arkadaşlarımı teker teker görerek kendilerine durumumuzu, konferansta ne yapmak istediğimizi ve kendilerine haber vermeden bir adım bile atmayacağımı söyledim. Ondan sonra ne zaman İsmet Paşa ile görüşsem (ki hemen haber alınmıyordu) arkasından derhal Müttefik arkadaşlarıma giderek neler konuştuğumu bildiriordum.

Lozan Konferansının bu ikinci bölümünde en ciddi gelişme kuşkusuz Türk - Yunan savaş tazminatı oldu. Öyle bir an geldi ki konferansın tekrar kesilmesine ve Avrupa'da savaş patlamasına kıl kadar mesafe kaldı. Çünkü Yunan ordusu doğu Trakya'yı istila etseydi (ki buna niyetleniyordu) hiç kuşkusuz Balkanlarda genel bir tutuşma olacaktı ve bu ateşin nerelere dek gideceğini kimse kestiremezdi.

Tehlike 19 Mayıs'ta kendini açığa vurdu. O gün Yunan hükûmetinin Türkiye'ye bir ultiatom vermek üzere olduğunu öğrendim. Bu ultiatomun dayandığı noktalar

şunlardır:

- 1) Yunan tutuklularına kötü muamele yapılması,
- 2) İstanbul'da Yunan bankalarında bulunan kasaların açılması,
- 3) Yunanlıların Anadolu'dan sürülmesi.

Fakat Venizelos bu noktaları zayıf bulmuş ve hükûmetine eğer Türklere bir ulti matom verilecekse bunun, Türklerin Yunanlılardan istedikleri savaş tazminatı konusuna dayandırılmasını salık vermiş. Biraz sonra da İsmet Paşa'ya giderek kendisiyle tehditkâr ve kavgacı bir şekilde konuşmuş. İsmet Paşa: "Ne demek istiyorsunuz? Amacınız beni savaşla mı tehdit etmektir?" diye sorunca Venizelos biraz yumuşamış ve savaş zararlarını ödeme prensibinde anlaşmalarını, ancak Yunanlılardan bu ödemenin para şeklinde yapılmasını istememesini, Yunanistan'ın buna gücü olmadığını ileri sürmüş. İsmet Paşa da bir hakem kuruluna başvurmasını, ya da Yunanlıların toptan bir para vermelerini teklif etmiş, fakat Venizelos bu teklifleri kabul etmemiş. İşin bu bölümünde Paşa çok sinirli idi ve savaş tehditlerinin önüne geçmek için Doğu Trakya'ya Türk kuvvetleri göndermek üzere Müttefiklerin iznini istedi. Bu istek kuşkusuz reddedildi.

Bu sırada Lozan'a Yunan Dışişleri Bakanı Apostol Aleksandridis geldi ve Venizelos'tan daha kavgacı bir tutum takındı. Yunanlıların tazminat ödemektense savaşmaya kesin şekilde karar vermiş olduklarını söyledi ve Montagna'ya "Bundan önce Müttefikler Yunan saldırısını desteklemişlerdi deyince, Montagna'dan "Zafer kimi zaman yenilgiden daha pahalıya mal olur ve Müttefiklerin hepsi değil, bazıları sizi destekledi" cevabını aldı.

Aleksandridis, Yunan ordusunun konferansta Müttefiklerin durumunu kuvvetlendiren bir dayanak olduğunu belirtti, bu ordunun şimdi en güçlü devresinde bulunduğunu, fakat vakit geçer de bir yere hücum etmek fırsatını bulamazsa, bu gücünü kaybedeceğini söyledi. Montagna tersleyici ve küçümseyici bir tutumla Aleksandridis'e bakarak Yunan ordusunun Müttefiklerin durumunu güçlendirmekle hiçbir ilgisi olmadığını söyledi. O zaman Aleksandridis daha da ileri giderek, Yunan ordusunun zafer zevkinden yoksun kaldığını ve subayların bu zevke kavuşmak için Doğu Trakya'yı istila etmek istediğini söyledi.

Bunların nedeni Yunanistan'ın iç politikasıydı. Bir yandan askerî parti hınç ve intikam hisleri içindeydi, beri yanda da Venizelos'un partisi iktidarı elinde tutabilmek için dişe dokunur bir iş yapmak gereğini duyuyordu; böylece iki taraf da kendisini açık bir şekilde savaşa doğru itmekteydi.

Bu günler sırasında, ne yapmak gerektiğini kararlaştırmak için Müttefikler sürekli toplantılar yaptılar ve ne gariptir ki bu toplantılarda İngiliz delegesi hep sustu. En sonunda Atina'da resmi bir diplomatik girişim yapılmasına karar verilince, Atina'daki İngiliz temsilcisi, öteki Müttefik temsilcilerinden ayrı davrandı.

Montagna sonradan bunu şöylece açıkladı:

"Rumbold çok güç durumda. Önceleri Türklere baskı yapmak için Yunanlıları destekleyici bir tavır takındı. Şimdi ise bu davranışı değiştirmek zorunda kaldı. Fakat daha önce başka türlü davranmaları, şimdi Müttefiklerle birlikte hareket etmelerine engel oluyor, onun için yalnız başlarına hareket ediyorlar". Bu sırada Fransız delegesi Pelle, İsmet Paşa'ya Yunanlıların savaş tazminatı yerine Türklere Karaağaç'ı vermelerini kabul etmesi önerisinde bulundu. İsmet Paşa derhal bu toprak parçasının biraz daha geniş olmasını ve Dimetoka demiryolunu da içine almasını istedi. Fakat kendisine bunun bir işe yaramayacağı, çünkü Yunanlıların silah kullanarak bu demiryolunu çalışamaz duruma getirecekleri söylenince, bu isteğinden caydı.

Montagna Venizelos'a giderek, eğer savaş çıkarılırsa Türklerin İstanbul ve Anadolu'daki 400 bin Yunanlıyı öldürmelerinin muhtemel olduğunu hatırlattı. Venizelos derhal cevap vererek "eğer onlar bunu yaparlarsa biz de derhal Yunanistan'daki Müslümanları öldürürüz" dedi. Bunun üzerine Montagna "Yalnız Yunanistan'daki iktidar partisini güçlendirmek için bu kadar korkunç kasaplığı göze alıyor musunuz?" diye sordu. Venizelos mesele kendisine bu cepheden gösterilince söylediklerinden utanmış göründü.

25 Mayıs'ta Müttefik delegeleri herbiriyle ayrı ayrı görüşüp, tüm tarafsız bir ülke olarak Amerika'nın karşı koyması olmazsa, savaşın önüne geçilemeyeceği kanısında olduğumu ve isterlerse bu konuda kendilerine yardım edeceğimi bildirdim. Bu önerimi hepsi de iyi karşıladılar. Özellikle Yugoslav delegesinin sözleri üzerimde derin bir etki bırakmıştı. Yugoslayva'nın hiçbir tarafı tutmayacağını, eğer tarafsızlığını bildirirse Türklere cesaret vermiş olacağını, Yunanlıları tutarsa aradaki gergin havayı büsbütün kızıştıracığını söyledi. Bu konuşmadan edindiğim izlenim şuydu ki eğer bir savaş patlayacak olursa Yugoslavya savaşa girecektir. Sırbistan Karaağaç önerisinin aleyhinde idi, çünkü Türkiye'nin Meriç ırmağının bu yakasına geçmesini istemiyordu. Yugoslav delegesi Yuvanoviç, Bulgarların da bu öneriye itiraz edeceklerini bildirdi. Çünkü bu öneriye göre Bulgaristan'ın denizle ilişkisi kesilecekti. Kendisine, Müttefiklerin önerdikleri bu yeni Türk sınırının

stratejik olmaktan çok, Doğu Trakya'daki bir propaganda sorunu olduğunu söyledi. Bulgar delegesi Teodoroff da İsmet'e Bulgaristan'ın bu sorunda bir destekleyici davranış takınmasını söylemiş.

Venizelos ve Aleksandridis'in son bir toplantı yapılması konusundaki direnişlerine, istekleri derhal yerine getirilmezse Doğu Trakya'yı istila edecekleri ve Lozan'ı terkedecekleri konusundaki tehditlerine rağmen, bu toplantının İsmet Paşa Ankara'dan cevap alıncaya dek ertelenmesi için her türlü çaba gösterildi. 25 Mayıs'ta toplantının artık daha fazla geriye bırakılmayacağı belli olmuştu. Gece barışçı bir çözüm yolu bulmak için uzun uzadıya düşündükten sonra önce Venizelos'a gittim.

Karaağaç önerisini kabul ettiğini söyledi. Arkasından İsmet Paşa'yı ziyaret ettim. Paşa'ya Yunan tazminatı sorununa ilişkin basında çıkan dedikodulardan huzursuzluk duyduğumu anlattım. Paşa, bu sorunun nazik bir durum yarattığına inanmıyormuş ve bu konudaki sözlere hayret ediyormuş gibi davrandı. Kendisine, az önce Venizelos'a söylemiş olduklarımı aşağı yukarı aynen tekrarladım ve durumu hem Türklerin, hem de Yunanlıların gözüyle, yani iki açıdan da incelediğimi söyledim. Türk hükûmetinin ekonomik durumunu güçlendirmek konusundaki isteğine tamamen hak verdiğimi ancak bunun tazminat almakla çözümlenemeyeceğini, çünkü onların bu parayı pek muhtemel olarak ödemeyeceklerini, aradaki gergin durumu çığrından çıkarmanın ise tazminat almaktan daha pahalıya malolacağını söyledim. Paşa oldukça uzun bir konuşma yaparak Yunanlıların Anadolu'da Türk halkının gözleri önünde yıktıkları evlerden söz etti ve Müttefiklerin Yunanlılara Karaağaç'ı Türkiye'ye vermeleri konusunda yaptıkları öneriyi Ankara'ya bildirmiş olduğunu söyledi. Kendisine "gelecek cevabın olumlu mu, olumsuz mu olduğunu tahmin ediyorsunuz?" diye sordum, cevap vermedi. Bunun üzerine Venizelos'un Karaağaç'ı Türklere vermeyi kabul ettiğini ve pazartesiyeye dek Lozan'da kalacağını söyledim. Paşa da o güne kadar Ankara'dan cevap alacağını umduğunu belirtti. Kendisine arabuluculuk konusundaki çabalarımı ve bunu yapmaktaki amacımı açıkladım, teşekkür etti. Fakat bu konuşmalardan onun Yunanlılarla anlaşmaya yanaşıp yanaşmayacağını anlamak kesin olarak mümkün değildi... Bütün sözleri ve fikirleri hep genel nitelikte kalıyordu. Kafasından geçenleri okumak olanaksızdı!

Sonunda oturum her ülkeden bir delegenin katılımıyla saat 17'de yapıldı. Şato Otelinin küçük bir odasında yapılan oturum çok dramatik oldu. küçük bir masanın çevresinde yanyana oturduk. Başkanlık yerinde bulunan General Pelle ile paşa tam

karşı karşıya oturmuşlardı. Kızdıkları zaman birbirlerini ayırabilmek amacı ile Diamandy, Venizelos ile İsmet'in arasına oturmuştu. Son derece ciddi bir hava içinde görüşmelere başlandı. Her delege sırayla durumun nezaketini belirten bir konuşma yaptı ve iki tarafa da uzlaşma ve sükunet salık verildi. Rumbold soğuk mantığını kullandı, Montagna hararetli bir söylev verdi, Pelle de çok iyi bir konuşma ile durumu kısaca açıkladı. Onun arkasından Japon, Sırp, Romen delegeleri ve ben konuştuk.

Arkadan Paşa konuşmaya başladı ve daha ilk anda açık bir şekilde belirdi ki kendisi o doğulu usulü ile sorunu başka yönlere sürüklemeye çalışmaktadır. Diamandy masanın üzerinden bir kâğıt kaydırarak paşadan konuya gelmesini istedi. O sırada Pelle İsmet Paşa'ya, Karaağaç önerisini Ankara'ya telle bildirmiş olup olmadığını sordu. İsmet "evet" cevabını verdi. Pelle: "Bu öneriyi kabul ediyor musunuz?" diye sorunca İsmet yine kaçamak yapmaya çalıştı, fakat Pelle diretti ve en sonunda İsmet binbir dereden su getirip sözü uzattıktan sonra bütün gücü tükenmiş bir insan tavrı ile "evet, kabul ediyoruz" cevabını verdi.

Bütün bunlar iki saat sürdü ve bu süre içinde sınırlarımız ne kadar olabilirse o kadar gerilmiş bir durumda idi. Sonunda bir çözüm yolu umudu ortaya çıkınca insan psikolojisi doğal seyrine girerek havadaki ağırlık hemen dağıldı ve herkeste sınırsız bir neşe uyandı. O ana kadar İsmetle Venizelos'un arasında oturan Diamandy ayağa kalkarak Venizelos'a İsmet'in yanına oturmasını rica etti. Bundan sonra anlaşmanın ayrıntıları en dostane şekilde tartışıldı. Venizelos ve İsmet birbirlerine "mon cher ami" diye hitap ediyorlardı, kollarını birbirinin omuzlarına atmışlar, okul çocukları gibi gülüşerek konuşuyorlardı ve nerede ise kucaklaşacaklardı. Rumbold'un yüzünde beliren kırışıklıklar vahşi bir coşkunluğun belirtisiydi. Japon delegesi ise çok iyi bir ziyafet sofrasından yeni kalkmış gibi memnun ve keyifle çevresine bakıyordu. Toplantı biteceğine yakın Venizelos, Paşa ve kendi adına, bu mutlu sonuca erişilmesinde emeği geçmiş olanlara teşekkür etti, hepimiz ayağa kalktık ve el sıkıştık...

Konferansın ikinci bölümü açıldığında bütün koridorlarda Chester ayrıcalığının vızıltısı dolaşıyordu (1). Herkes Amerikan delegasyonunun Lozan Konferansında bu ayrıcalığı korumayı kendine başlıca görevlerden biri olarak kabullendiğine inanmaktaydı. Oysa, gerçekte Chester ayrıcalığı konferansta resmi bir şekilde belirtilmedi. Bizim mücadelemiz açık kapı ilkesinde toplanmıştı ve bu davayı kazandık.

Ayrıcalıklar sorununun çeşitli bölümlerini uzun boylu incelemeksizin bir gün ansızın karşılaştığımız bir noktaya değinmekle yetineceğim. İngiliz ve Fransızların, imzalanacak antlaşmaya veya antlaşma protokollarından birine, savaştan önce Osmanlı hükûmetiyle yapılmış, uygulanmasına başlanmış olan tüm ayrıcalık sözleşmelerinin hatta resmi formaliteleri tamamlanmamış bile olsa, şimdiki Türk hükûmetince de geçerli sayılması gerektiğine ilişkin bir madde koymaya hazırlandıklarını ansızın haber aldık. Bu sıralarda ben karanlıkta çalışıyor gibiydim.

Çünkü tüm bu plânlar Müttefiklerce özel oturularda kararlaştırılmıştı; ben bu oturularda alınmıyordum, onların amaçları konusunda tam bir bilgiye sahip olmadığım için de çıkarımızı koruyacak davranışlara girişmem olanaksız oluyordu. Çok şükür ki Paşa'dan müttefiklerin planlarını ve düşüncelerini adım adım öğrenmek imkanını bulabildim.

5 Haziranda yaptığımız bir görüşmede Paşa savaştan önce yapılmış ayrıcalık sözleşmelerini geçerli saymak için müttefiklerin kendisini adamakıllı sıkıştırdıklarını bildirdi ve bu konuda ne düşündüğümü sordu. Kendisine, bu kadar önemli bir prensip sorununda Türk hükûmetinin boyun bükmeyeceğine Amerika'nın tam güveni olduğunu bildirdim. Paşa çok güç durumda bulunduğunu, Müttefiklerin tamamen hukuki bir sorunu politik duruma getirdikleri, bu yüzden barışın tehlikeye girmek üzere olduğunu, çok sıkıştırsa Müttefiklerin direnmesine "peki" demeyi düşündüğünü söyledi. Kendine böyle bir durumun Amerikan-Türk ilişkilerini ciddi şekilde sarsıntıya uğratacağını anlattım. Bu fikrimde direnerek bir saat konuştuk ve Paşa ayrıldı.

Müttefiklerin ileri sürdüğü öneri bir Fransız ile iki İngiliz şirketinin yani Reji General Kampanyasının çıkarlarını korumak ve savunmak amacını güdüyordu. Birinci şirketle ilgili görüşlere kişisel olarak ilgi duyuyorum. 1914'te Türk hükûmeti Samsun-Sivas demiryolu ve Samsun Limanı yapımını bu şirkete vermiş ve anlaşma üzerine Fransız şirketi işe başlamıştı. Fransa, Türk hükûmetine milyonlarca frank borç vermeyi kabullenmiş, bunun da önemli bölümünü savaştan önce Türklere ödemişti (1). Her şey yoluna girmiş, fakat Osmanlı Parlamentosu, borçlanma anlaşmasını kabul ettiği halde ayrıcalık anlaşmasını reddetmişti. Bu nedenle Fransızlar ayrıcalık sorununda adalet prensipleri ve ahlaki bakımdan haklı olmakla birlikte, hukuki bakımdan iddiaları tam ve itiraz edilmez bir temele dayanmıyordu. Bu yılın başında yeni Türk hükûmeti vaktiyle Fransız şirketine verilmiş olan bir

ayrıcalığı Amerikan Chester şirketine devretti ve önceden Fransa ile yapılmış olan sözleşmeyi şimdi Amerika'nın kabul etmesini şart koştu. Bunu konferansta bizi Fransızlara koz olarak kullanmak amacıyla mı, yoksa Türkiye'nin imarının büyük bölümünü tarafsız bir devlete havale etmek için mi yapmış olduğunu henüz anlayabilmiş değiliz.

Her ne olursa olsun, açık kapı prensibine aykırı olarak Müttefiklerin eksik veya hükümsüz sözleşmeleri hukuki bakımdan geçerli duruma getirmek için bir barış antlaşmasını araç olarak kullanmalarına izin veremezdik. Türk Petrol Şirketinin Musul yatakları üzerinde ayrıcalığı ise eski Türk Sadrazamı Sait Halim Paşa'nın 1914 yılında İngiltere'nin İstanbul Sefirine verdiği bir mektuba dayanmaktaydı, bu nedenle de ne hukuken geçerli, ne de adilâne idi. Geçen üç yıl içinde hükümetimiz bu konuda İngiliz hükümeti ile sürekli şekilde görüşmüş ve bir hakem kuruluna gidilmesini ısrarla önermiştir. Fakat İngiltere hükümeti durumunun zayıf olduğunu bildiği için bu öneriyi hep geri çevirmişti.

Eski ayrıcalıkların yeniden tanınması konusunda antlaşmaya sokulmak istenen maddeyi tüm Müttefik delegelerle ayrı ayrı görüşüp protesto ettim. Fransız delegesi Pelle ülkesinin meşru hakları için mücadele edeceğini, beni desteklemeyeceğini söyledi. İngiliz delegesi Rumbold bu maddenin Fransız şirketini korumak amacını güttüğünü söyledi ve: "Eğer siz bir ayrıcalığa milyonlarca dolar yatırırsanız, sonra da bu imtiyaz sizin elinizden alınsaydı ne yapardınız?" dedi. Cevap olarak Fransızların bu şekilde davranışlarına hak vermişlerse, zarar gören tarafa elbette bunu giderecek bir tazminat ödemeleri gerektiğini, fakat bu çeşit anlaşmaların barış antlaşmaları ile değil, hakem kurullarına başvurarak çözülmesi gerektiğini söyledim.

Antlaşmaya konulmak istenen madde konusunda onbeş noktalık bir itirazname hazırladım ve Müttefik delegelere, eğer adı geçen maddeyi antlaşmaya sokmak isterlerse bu itiraznameyi konferans masasına getireceğimi ve ayrıca basına vereceğimi, buna mecbur kalmaktan üzüntü duyduğumu söyledim. Birçok gün sonra maddenin antlaşmaya sokulmasından cayıldığını öğrendim. Fakat bu zafer üzerine tam birbirimizi kutlamaya başlamıştık ki, başka bir haber geldi. Gizli olarak verilen bu habere göre Müttefikler o maddeyi çıkarmakla birlikte, yerine adı geçen üç şirketin haklarını koruyacak başka üç madde koymuşlardı. Benden gizli tutulan bu üç maddenin metinlerini ele geçirdim.

Bir hafta mücadele ettim, herkesin kuyruğuna yapışarak, tavuk kümesine dadanan

tilki gibi kendimi herkese tanıttım. Son toplantıdan önceki iki gün ve gece sırasında İsmet Paşa'yı yedi kere ziyaret ettim ve kendisine tekrar tekrar "Amerika Birleşik Devletleri her Türkten görevini yapmasını beklediğini, Müttefiklerin kendisini hırpalayacaklarını, ağır muamele yapacaklarını, emredici olarak davranacaklarını, bütün güçleri ile üzerine yükleneceklerini, fakat eğer sıkı durur ve zaaf göstermezse davayı kazanacağını söyledim. Benim içeri alınmadığım son toplantı akşam saat 17'de başlayıp ertesi sabah saat 02'ye dek sürdü. Arada yalnız bir yemek arası verilmişti. Zaman zaman bültenler alıyordum. İsmet Paşa'ya ecel terleri döktürüyorlardı. Gözlerinin altında derin halkalar belirmiş, saçları dimdik olmuş, tüm gücü tükenmişti, fakat bütün saldırılara rağmen ayakta durma ve karşı koymaya devam ediyordu. Sonuç sabaha karşı saat 3'te geldi. Anlaşıldı ki Müttefikler son bir saldırıdan sonra silâhlarını bırakmışlar ve antlaşmada Türk Petrol kumpanyasından hiç söz etmemeyi kabullenmişlerdi. Ertesi sabah Paşa'yı gördüm, on yıl yaşlanmış görünüyordu, fakat mücadelemizde zaferi kazanmıştık... Öteki komisyonlar da aynı çetin mücadeleden geçtikten sonra 24 Temmuz'da Lozan Barış Antlaşması imzalandı. Lozan'da bir yandan Müttefiklerle barış görüşmeleri yapılırken, bir yandan da Türk kurulu ile Amerikan kurulu arasında ayrıca bir dostluk ve ticaret antlaşması yapmak konusunda görüşmeler cereyan etmekteydi. Mr. Grew'un liderliği altında bulunan Amerikan delegasyonu ile İsmet Paşa ve öteki Türk delegeleri bu görüşmelere 1923 Haziranında başlamışlar ve 6 Ağustosta bir antlaşma imzalamışlardı. Fakat bu antlaşma Amerikan Senatosu'nun çoğunluğunca 6 oy farkla reddedilmişti. Bu şekilde askıda kalan Amerikan-Türk ilişkilerini en uygun şekilde yeniden düzenlemek için, Amerikan Başkanının isteği üzerine ve Senato'nun onaylamasıyla Mr. Grew, 19 Mayıs 1927'de, Türkiye'ye elçi olarak atanmıştı.

TÜRKİYE ELÇİLİĞİ

Oldukça gürültülü bir hava içinde, Leviathan gemisiyle 1 Ağustos Pazar günü New York'tan ayrıldım. Bazı ince ruhlu Ermeniler yeni yaptıkları bir mitingte Türkiye'nin Amerika'daki elçisini, yahut beni veya her ikimizi birden vurma fikrini ileri sürmüşlerdi. Bu davranışlarıyla Ermeni ırkının ıstıraplarına karşı bütün

dünyanın merhametini ve ilgisini çekmek istiyorlardı. Bu karışık hava yüzünden, gemiye güvenlik memurlarının koruması altında götürüldüm; gemi kalkıncaya dek kabinimin kapısında bir polis nöbet tuttu. Fakat can sıkacak hiçbir olay çıkmadı. Gemimiz fevkalâdeydi. Gezimiz çok rahat geçti. Yalnız bir aralık kızım Elsie çok heyecan geçirdi, çünkü masamızın yanında duran birini Ermeni'ye benzetmişti. Fakat kamarot her zaman sakin durdu.

9-18 EYLÜL, 1927

Ağustos sabahı Cleopatra gemisiyle Venedik'ten ayrıldım. Kaptana kendimi tanıttım, derhal geminin puruva direğine Amerikan bayrağı çekti. Gemide bir Mısır Prensi, İstanbul'daki İtalyan Ticaret Odası Başkanı, Almanlar, Yunanlılar, İtalyanlar, Fransızlar, Avusturyalılar ve Türklerden oluşan bir yolcu kalabalığı vardı.

17 Ağustosta Pire'yi gördükten sonra, ertesi sabah Çanakkale Boğazı'na girdik. Boğazdan geçiş benim için ilginç oldu, çünkü Gelibolu savaşlarını en ince noktasına dek hatırladım. Kaptan bizi, kaptan köşküne çağırdı ve çevreyi buradan seyrettik. İlk gözümüze çarpan işaret, Fransız savaş gemisi Bouvet'in battığı yer oldu. Onun batışıyla ilgili haberleri o kadar iyi hatırlıyorum ki... Sonra Avustralya ve Fransız mezarlıklarıyla, Avustralya Savaş Ölüler Anıtı, o korkunç ve semeresiz savaşın sonsuz anıları olarak Çanakkale Boğazı'ndan geçen herkesin gözüne çarpmaktadır. Daha sonra boğazları ve kaleleri ile Çanakkale... Savaş gemilerinin buradan geçememiş olmasına şaşmamalı. Her yerde kaleler ve istihkamlar. Fakat Lozan Antlaşması hükümlerine göre silâhtan arındırılmış. Şimdi uluslararası bir komisyon boğazları denetliyor. Lozan Antlaşmasında imzası olmayan bizler, bütün avantajlardan yararlanıyor, fakat hiçbir sorumluluk yüklenmiyoruz. Ne kadar istenirdi ki hükümetlerin ölçüleriyle centilmenlerin ölçüleri aynı olsun...

Karanlıkta İstanbul'un ışıkları görünmeye başladı. Şehrin görkemli görüntüsünü gurup zamanı geçebileceğimizi umduğum için bu durum canımı sıktı. Gemimiz Galata'da demirledi ve az sonra tüm Amerikan elçilik görevlileri bir sandalla gemiye yanaştılar; fakat Türk karantina memurları rahat rahat akşam yemeklerini yiyip de ilk önce gemiye çıkıncaya dek bizim yanımıza gelemediler. Yarım saat bekledikten ve pasaport formalitelerini bitirdikten sonra dışarı çıktık, otomobilimizle dik bir yokuş tırmanarak Pera'ya "Beyoğlu" çıktık.

21 EYLÜL, İSTANBUL

Zaman uçar gibi geçti ve işte şu anda Ankara'ya gitmek üzere Anadolu Ekspresindeyim. Yeni bir hükümetle ilişkiler kurmaktan çok, manzara seyretmek

amacıyla bir gezi yaptığım duygusu içersindeyim. Yarın Dışışleri Bakanına yapacağım ziyaret tamamen özel nitelikte. Kendimi Türkiye'nin başkentinde bulunca, elbette ona bir uğrayıp görüşmem gerek.

Galata'dan Haydarpaşa'ya gelirken küçük bir vapurun güvertesinden seyrettiğim gurup tasvir edilmez derecede güzeldi. Bu gurubun renklerini ancak bir ressam bir bir sayabilirdi, fakat ben, alevler içindeki gökyüzüne karşı gölge gibi yükselen camileri, minareleriyle mor pembe bir ışık denizinde yıkanan İstanbul'un bu akşam görüntüsünü -ki aynı görüntüyü çok kereler gördük- hiç unutamayacağım. Solda Pera ve Boğaziçi, sağda İstanbul ve Marmara, karşıda Üsküdar ve Haydarpaşa. Denizin rengi neredeyse lacivert! Dalgaların tepesi ise kızıla yaklaşıyordu. Bu müthiş güzellik karşısında soluğum kesildi...

22 EYLÜL, ANKARA

Dışışleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey kendisini ziyaretim için saat 17.30'da randevu vermişti. Bakanlık neredeyse yıkılacak derecede harap, karanlık ve kirli bir yapıda bulunuyordu, fakat yakında yeni bir yapıya taşınacakmış. Kapalı, daracık bir yere girdik -öyle ki buraya oda bile denilemezdi- ve daha ilk anda bakanın kişiliği beni şaşırttı; Amiral Bristol ve öteki elçilik memurlarımızdan o kadar sözünü duyduğum Tevfik Rüştü Bey'in bu insan olduğuna âdeta inanamıyordum.

Bakan beni içten selamladı ve Birleşik Amerika temsilcisi olarak beni kabul etmekten, özellikle Lozan Antlaşmasına imza koymuş bir insan oluşumdan ötürü memnunluk duyduğunu belirtti ve İsmet Paşa'nın benden her zaman övgü dolu sözlerle bahsettiğini ve Lozan Konferansında derin bir anlayış gösterdiğime sık sık işaret etmiş olduğunu söyledi.

Ben de konferans sırasında Türkiye'yi az çok tanıdığımı, konferansta büyük bir ustalık ve anlayış göstermiş olan İsmet Paşa'nın kişiliğine karşı derin bir sempati ve hayranlık duymakta olduğumu Türkiye'nin birkaç yıl içindeki gelişmelerini yakın bir ilgi ile izlediğimi, cumhurbaşkanımızın beni bu göreve atamış olmasından ötürü özel bir mutluluk duyduğumu söyleyerek cevap verdim. Daha sonra "Amiral Bristol'dan sizi o kadar dinledim ki, daha önceden de zaten sizi iyice tanımış bulunuyordum" dedim.

Bu sözümünden Tevfik Bey pek hoşlanmış göründü ve Amiral Bristol'ün Türkiye'nin sorunlarını çok iyi anlamış olduğunu, onun bu kavrayış ve anlayışından ötürüdür ki iki ülke arasındaki ilişkilerin bugünkü durumda devam ettiğini söyledi.

Bundan sonra kendisine cumhurbaşkanına güven mektubunu ne zaman takdim

edebileceğimin bildirilmesini rica eden bir yazı ile güven mektubunun ve cumhurbaşkanına hitaben söyleyeceğim söylevin bir kopyesini verdim.

Bakan, 15 Ekimde toplanacak olan Halk Partisi Kongresinden önce kabul edilmem için çaba göstereceğini ve kabul tarihini bana çok daha önceden haber vereceğini söyledi.

Amerika'ya Türk elçisi olarak gönderilecek Muhtar Bey'in Ankara'da olup olmadığını sordum. Bakan, Muhtar Bey'in bir an önce Amerika'ya gönderilmesi için elinden geldiğince çalıştığını, bu ayın sonundan önce hareket edebileceğini umduğunu söyledi.

Bu görüşmeden sonra sefarethaneye döndüm, elbise değiştirdim ve akşam 19.30'da Anadolu Ekspresi ile İstanbul'a hareket ettim.

Türkiye'nin Atina Büyükelçisi Cevat Bey de bu sabah ziyaretime geldi. Önceden ikimiz St. Petersburg'da elçilik kâtibi, daha sonra Bern'de elçi olarak bulunmuş ve dost olmuştuk. Bugünkü uzun görüşmemiz eski dostluğumuzu tazeledi.

Cevat, Amerika'ya Türk elçisi olarak gönderilmesi kararlaştırılan Muhtar Bey'in çok iyi bir temsilci olacağını söyledi. Ben de cevaben bundan emin olduğumu, fakat kendisinin İngilizce bilmeyişinin çalışmaları sırasında kendisini güçlüklerle karşılaştıracağını, çünkü Amerika'daki işadamları ve öteki kişilerle ilişkiler kurmasının çok önemli olduğunu, oysa bu kişilerden pek azının Fransızca bildiğini söyledim. Halkımızın Türkiye'yi pek tanımadığını, Ermeniler sorunu ve Abdülhamit rejiminin bırakmış olduğu eski izlenimleri silmek için Türkiye'nin henüz çok şey yapmamış olduğunu ekledim. Türkiye'nin yeni gelişmelerini, başarılarını, geleceğe yönelik programlarını Amerikan halkına mümkün olduğu kadar açık bir şekilde anlatmanın önemi üzerinde durdum.

İstanbul, Ankara ve öteki ziyaretlerimden söz ettikten sonra Cevat Bey, Gazi ile yeni görüşmüş olduğunu ve kendisinin eski dostluğumuza dayanarak benimle özel ve içten bir konuşma yapmak istediğini, gerek hükûmetin, gerek halkın benim elçiliğe atanmamı pek memnurlukla karşılamış olduğunu, Birleşik Amerika ile yeniden ilişkiler kurulması ve ilişkilerin geliştirilmesi için ilk Amerikan elçisi olarak benim gönderilmiş olmamı sevinçle karşıladıklarını söylemek lütfunda bulundu.

26 EYLÜL, İSTANBUL

Bugünlerin üç ünlü sorunu var:

1) Biz buraya gelmeden birkaç gün önce komünistlerden bir grup, Beyoğlu Caddesindeki Tokatlıyan Otelinin tam bitişiğinde bir oda tutarak içersinde bomba ve

daha pek çok silâh depo etmişler, amaçları çok açık olarak otele yaptığı ziyaretlerden birinde Gazi'yi öldürmekmiş. Polisler bunu öğrenip odayı basmaya girişince yaylım ateşine tutulmuşlar ve üçü ölmüş. Komünist çetesinin öldürülmemiş olan mensupları tutuklanmış ve ötekilerinin bulunması için sıkı aramaya girişilmiş. Bunların Ermeni oldukları anlaşıldı ve ele geçirilen broşürlerden Üçüncü Enternasyonal ile ilgili buldukları ve Rusya'dan para aldıkları ortaya çıkarıldı. Bunların New York'taki Ermeni cemiyetleriyle de bağlantılı olup olmadıklarını düşündüm. Kendilerine Altunyan Çetesi adı verilmektedir. Gazeteler bunların çabalarının gerçek nedenini gizledi ve amaçlarının, içersinde büyük bir servet bulunan Yıldız Köşkü gazinosunu soymak olduğunu ileri sürdüler.

2) Yıldız Köşkü Gazinosu'nda yaz boyunca çeşitli kumar masaları dolup dolup boşalmış, bazı yüksek Türk memurları, diplomatlar ve daha başka kişiler buraya sık sık gelmişlerdi. Biz gelmeden az önce burası basılmış, yönetici Serra tutuklanmış ve orada bulunanların hepsi mahkemeye gönderilmişlerdi.

Bunların içinde İran Sefareti Müsteşarı ile İtalyan Sefaretinin bir yüksek memuru da bulunmakta idi. Baskın için ileri sürülen neden, gazinonun içeriye Türk memuru almamayı taahhüt ettiği, fakat bu sözünde durmadığı idi. Türk memurları buraya sürekli gelip kumar oynamışlardı ve öyle sanırım ki Gazi bu durumu kendi reform programına aykırı bulmuştu. Çok akıllıca bir davranış.

3) Ünlü bir Türk ailesinin oğlu bir Yahudi kızına âşık olmuş ve kız istemediği halde aylarca onun peşinden koşmuş, başka bir adamla evlendiğini duymuş; bizim sefarethanenin az aşağısında kızla karşılaşmış ve bıçaklayarak öldürmüştü. Bunun üzerine hemen harekete geçilerek delikanlıyı cezadan kurtarmak amacıyla kendisinin deli olduğu bildirilmiş ve bir hastaneye gönderilmiş. Kızın cenaze töreninde Yahudiler adalet adamları aleyhine gösteri yaptıklarından tutuklanmışlar. Yine ünlü bir Yahudi olan Pardo, İsmet Paşa'ya bir mektup yazarak adalet istemiş ve katilin cezalandırılmasını talep etmiş. Kısa bir süre sonra da tutuklanmış. Biz geldiğimizde gazeteler bu haberlerle doluydu. Fakat şimdi Paşa, adalet makamlarına gönderdiği bir mektubu yayımladı. Bu mektupta, Pardo'nun kendisine yolladığı mektubun aslını görmediğini, bakanlığındaki ilgili memurların bu mektubu inceleyerek doğruca Adalet Bakanlığı'na göndermiş olduklarını, fakat kendisinin şahsen Pardo'yu tanıdığını, bu kişinin yıllarca önce askerî okulda Fransızca öğretmenliği yaptığını, dürüst karakterli bir insan olduğunu ve yanlış bir iş yapabileceğine ihtimal vermediğini bildiriyordu. Bu mektubun bir sonucu olarak

Pardo ve öteki Yahudiler mahkemede beraat ettiler. Paşa'nın hakseverliği her tarafta hararetle övülüyor. Başlangıçta adalet makamlarının şiddetli bir Yahudi aleyhtarlığı şeklinde görülen davranışları, hükûmetin muhteşem alicenaplığı hakkındaki sevinç çılgınlıkları ile sona erdi. Fakat katili mahkemeye sevketmeye hiç niyet yok.

Bir söz daha. Bu anlarda kuşkusuz Türk hükûmetini sık sık yereceğim, nasıl ki ülkemde kendi hükûmetimi yerdiğim gibi.

Her hükûmet yanlışlar yapar ya da adil kararlar verir. Türk hükûmeti gibi bir sürü sorunlarla karşı karşıya kalan, yeni yapıların temellerini atan başka milletlerde ancak birkaç neslin başarabildiği temel değişiklik ve gelişmeleri çok kısa bir süreye sığdırmakla kendini görevlendiren bir hükûmetin ise çok daha fazla hatalar yapması çok normaldir. Bunun için eleştirilerimi yaparken bu noktayı her zaman göz önünde tutacağım. Türk hükûmetinin şimdiye kadar başarmış olduğu işlere, altından kalkılamaz gibi görünen bir işi gerçekleştirmek yoluna girmesine ve birçok tahminlerin aksine olarak bütün bu sorunları çözmek yeteneğine, gücüne sahip olduğunu gösterebilmiş olmasına derin bir hayranlık duymaktayım. Bundan sonraki gelişmelerinde aldığı önlemler ve kararlar zaman zaman sabrımı tüketse, hatta beni gazaba getirse bile, yine de Türkiye'nin daha büyük hedeflere yönelen çalışmalarına tüm kalbimle sempati duyacağım. Güçlü bir millîyetçilik, onun başarılarının anasıdır, oysa içerdeki tüm güçler istediği yönde gelişmek için serbest bırakılırsa, bugün Türkiye'nin durumunda bulunan herhangi bir ulusun varlığını sürdürebileceği umut edilmez. Bu nedenle onun şovenist ruh yapısına tahammül etmeli ve Türkiye Cumhuriyeti'nin daha büyük hedeflerini içtenlikle göz önüne getirerek eleştirilerimizde ölçülü olmalıyız.

1 EKİM 1927

Bugün Polonya Elçisi Novarski ile görüştim. Kendisi İsmet Paşa'ya karşı büyük bir sempati duyduğunu, onu çok zarif bir insan ve güçlü bir yönetici olarak gördüğünü söyledi. Tefik Rüştü Bey'in tamamen başka tipte bir insan ve fazla bir Sovyet taraftarı olduğunu ekledi. Bununla birlikte Cumhurbaşkanı'na çok bağlı bir memur olduğunu, Cumhurbaşkanı'nın Sovyet taraftarlığının ise duygulardan pek uzak bulunduğunu anlattı. Yunan savaşı sırasında Sovyet Rusya'dan yardım gördüğü için Gazi bu ülkeye karşı bir dereceye dek minnettarlık duyuyor ve dostluk ilişkileri içinde yaşamayı çok istiyormuş, fakat Türkiye'de her ne şekilde olursa olsun, Sovyet propagandalarının ilk belirtisi acımasız şekilde bastırılmış, buna

girişenler asılmış. Elçinin kanısına göre bu şekil çabalara bundan böyle de hiç göz yumulmayacakmış.

Mr. Kovalski, Mustafa Kemal Paşa'nın iyi duygulara sahip, düşündüklerini olduğu gibi ve açıkça söylemeye alışmış, zekâsı çok aydınlık şekilde çalışan, gerçekten büyük bir adam olduğunu söyledi.

Pek doğal olarak Cumhurbaşkanı bir diktatör olmak zorunda kalmış, çünkü Türkiye, İsviçre ve öteki Avrupa ülkeleri ile karşılaştırılmaz. Türkler daha kendi kendilerini yönetecek duruma gelmemişler; bir diktatörlük olmazsa ülke parçalanabilir.

12 EKİM, 1927

Protokol Genel Müdürü Saffet Ziya Bey saat 2.45'te elçiliğe gelerek beni ve elçilik erkânını aldı, güven mektubumu sunmak üzere otomobillerle Çankaya'ya gittik. Köşke girmeden önce bir tören kıtasınca selamlandık, Köşkün kapısında Tevfik Rüştü ve öteki görevliler bizi karşıladı.

Hemen cumhurbaşkanının odasına girdim. Kendisi masasının önünde duruyordu, sağında Tevfik Rüştü Bey, solunda da Saffet Ziya Bey yer aldı. Ben de masanın tam karşısındaki halının ortasında durdum ve İngilizce olarak söylevimi okudum. Tevfik Rüştü Bey Türkçeye çevirdi. Bundan sonra da Cumhurbaşkanı, apaçık bir şekilde belirlenen şiddetli bir soğukalgınlığından. rahatsız olduğu için çok yavaş bir sesle kendi cevabını okudu. Tevfik Rüştü Bey de bunu Fransızcaya çevirdi. Güven mektubumu verip el sıkıştıktan sonra özel şekilde konuşmaya başladık. Bana, Türkiye'ye daha önce hiç gelip gelmemiş olduğumu sordu. Ankara'yı da nasıl bulduğumu sorduktan sonra elçilik erkanını kendisine tanıtmamı söyledi.

Bu görüşmeden sonra Tevfik Rüştü Bey'i ziyaret ettim. Bana Gazi üzerinde çok iyi bir izlenim bırakmış olduğumu, kendisini şimdiye dek hiç bu derece memnun görmediğini, Gazi'yi memnun etmenin ise kolay bir şey olmadığını söyledi. Ben de kendisine Cumhurbaşkanının üzerimde fevkalade bir etki bırakmış olduğunu, özellikle çehresindeki kudret ve irade ifadesini hiç unutamayacağımı söyledim. Gerçekten de Gazi'de amacına erişmek için her güçlüğü yenebilecek bir insan çehresi vardı.

Köşkten ayrıldıktan sonra, Başbakanlıktaki odasında İsmet Paşa'yı ziyaret ettim. Beni büyük bir sıcaklıkla selâmladı, karşı karşıya oturduk ve tercümanlıksız olarak Fransızca konuştuk. Beni eskisinden daha genç gördüğünü söyledi, ben de üzerinde taşıdığı ağır sorumluluklara rağmen kendisinin hiç yaşlanmamış olduğuna işaret ettim. Onu daha ihtiyarlamamış gördüğüm için gerçekten şaşırımdım. Yalnız saçları

daha aklaşmış ve az şişmanlamıştı. Fakat Lozan Konferansından bu yana pek değişmemişti, yüzünde aynı tebessüm ve gözlerinin çevresinde aynı kırışıklıklar vardı.

Genel konular üzerinde konuştuk. Paşa, Türkiye'nin çabalarından söz etti ve ülkenin yıkık bir yapıya benzediğini, mali kaynakların pek dar olduğundan, bu yapının pek yavaş onarılacağını, bununla birlikte inşaatın hızla sürdüğünü söyledi. Ben de kendisine özel olarak ilgilendiğini bildiğim demiryolu yapımından söz ettim.

Konuşmamız gerçekten samimi geçti. Sanıyorum ki İsmet Paşa'nın kulakları daha çok ağırlaşmış. Kelimelerin ne kadarını işitip ne kadarını işitmediği belli olmuyor.

15 EKİM, CUMARTESİ, 1927

Halk Partisinin Kurultay toplantısı sabah 10'da Büyük Millet Meclisi'nde yapıldı.

Mecliste tek parti var. Bir muhalefet partisi kurulmasına izin vermeyi denemişler, fakat bu partinin taktikleri suikastler ve isyanlar şeklini alınca, pek doğal olarak daha çok göz yumamamışlar. Muhalefet liderleri İzmir'de asılmış ve böylece yalnız hükûmet partisi kalmış. Milletvekili adayları hükûmetçe belirleniyor ve gözü kapalı şekilde seçiliyorlar. Birçokları temsil ettikleri bölgeleri hiç görmemişler.

Bu nedenden Halk Partisi'nin bugünkü toplantısı çoğunluk olarak atanmış milletvekillerinin bir toplantısı oldu. Bu toplantıyla ilgili olarak uzun süreden beri haberler yayımlanıyordu. Çünkü Cumhurbaşkanı bu fırsattan yararlanarak Türkiye'nin 1919'dan sonraki tarihini anlatan 1200 sayfalık bir söylev verecek. Bu söylevde dramatik açıklamalar yapılacak ve Türkiye Cumhuriyetinin başarıları geniş şekilde anlatılacak. Söylev Fransızca, İngilizce, İtalyanca ve Almanca olarak Leipzig'de özel bir firmaca bastırılmış. Sanıldığına göre söylevin okunması altı gün sürecek ve fevkalâde ilginç bir belge olacak.

Saat 9.40'ta elçilik kâtibimiz İves'le birlikte Meclise geldik ve diplomatlar locasına çıkarıldık. Loca, on iskemle alacak kadar küçük bir odaydı. Arka sıradaki iskemleler, ayakta daha çok insan durabilsin diye kaldırılmış. İçerde Polonya, Çekoslovakya elçileri ve görevlileri vardı. Az sonra diplomatlara yer gösteren protokol şefi Saffet Bey geldi ve heyecanlı bir sesle Rus Elçisi ve Kordiplomatik duayeni Suritz Yoldaş'ın gelmekte olduğunu kulağıma fısıldadı ve "ne yapayım" diye sordu. "Beni kendisine takdim ediniz" dedim. Soğuk bir şekilde takdim edildik, el sıkıştık ve ben ön sıradaki yerimi yaşlı bir insana gösterilmesi gereken nezaket gereği ona verdim. Saffet Bey korktuğu şekilde bir "olay" çıkmamış olduğunu görmekten ötürü rahat bir soluk aldı.

Saat tam 10'da alkış tufanı içerisinde Gazi ansızın salona girdi, kürsüdeki yerini aldı ve oturumu açtı.

Kısa bir açış konuşmasından sonra kürsüden inerek milletvekilleri arasında bir yere oturdu ve bu sırada İsmet Paşa kürsüye gelerek sanırım ad çekme usulü ile Başbakanlık Divanı üyelerini seçtirdi. Sonra Mustafa Kemal İsmet Paşa'nın oturduğu kürsünün altında bulunan başka bir kürsüye gelerek söylevini okumaya başladı.

Başlangıçta sesi zayıf çıkıyordu, fakat çok müzikal bir sesi var; iyi okuyor.

Belgelere sıra geldiğinde bunları Ruşen Eşref Bey'e verip okutuyordu. Sık sık alkışlar yükselmekteydi.

Saat 11.15'te oturuma kısa bir ara verildi. Sigara içmek üzere fuayeye çıktık; Suritz Yoldaş da yanıma geldi, tatlı bir sohbet yaptık. Az sonra oturumun yeniden açılacağını bildiren ziller çalmaya başladı. Tam içeri girmek üzere iken Saffet Bey gelerek beni Meclis Başkanı Kâzım Paşa'yı ziyarete götürdü. Paşa ile kısa bir görüşme yaptık.

Ben tam Meclis binasından çıkmaya hazırlanıyordum ki, Saffet Bey tekrar göründü ve Gazi'nin beni özel locasına davet ettiğini bildirdi. Locaya gittiğimde, orada bulunan zavallı Muhtar Bey dışarı çıkmak zorunda kaldı. Az sonra Suritz Yoldaş da geldi ve aşağı yukarı dirsek dirseğe oturduk. Buradan tüm kongreyi görüyorduk, elçi olarak yalnız ikimiz kalmıştık. Durum beni bir hayli eğlendirdi.

Bu locaya davet edilişimizin iç yüzünü daha sonra Muhtar Bey'den öğrendik.

Kendisine bir mektup yazarak, Gazi'nin locasında onu rahatsız ettiğim için özür dilemiştim. Muhtar Bey de rahatsız edilmenin asla söz konusu olmadığını Gazi'nin locasına gelmem ve oturmamı kendisinin sağlamış olduğunu söyledi. Meğer Suritz Yoldaş oturacak yer için sorun çıkarmış ve Türk diplomatlarının oturduğu locada kendisine yer istemiş. Bu diretişi elbette saçmaydı, çünkü kordiplomatik için ayrı bir loca ayrılmıştı ve Gazi kendi locasına istediği kişiyi davet edebilirdi. Buna rağmen Suritz'in kendi yerinde rahat olmadığı ve Gazi'nin locasında rahat bir yere oturmak konusundaki direnişine ses çıkarılmamış ve oraya davet edilmiş. Ben ilk oturumda hazır bulunarak görevimi yapmış olduğum, loca kalabalık, ben de Türkçe bilmediğim için kongrede daha çok kalmakta yarar görmediğimden Meclis'ten ayrılıyordum, öteki birçok diplomat da ayrılmışlardı. Fakat Suritz Yoldaş, Gazi'nin locasına geçmekte diretince, eğer ben oradan ayrılırsam herkesin bunu Rus elçisine özel muamele yapıldığı, benim de bundan ötürü gittiğim şeklinde yorumlanacağını düşünerek Gazi'nin yanına beni de davet etmek gerektiğini duymuşlar ve tam zamanında

beni durdurmuşlar. İnsan burada her adımını dikkatli atmak zorunda!

Gazi müthiş şekilde bir belge okuduktan sonra saat 12.30'da öğle yemeği için oturuma tekrar ara verildi. Merdivenlerden inerken kendi odasına çıkmakta olan Gazi ile karşılaştım. Yanında bulunan İsmet Paşa durdu ve beni hararetli şekilde selâmladı. Ruşen Eşref ve Nusret Sadullah beylerle de karşılaştım ve kendileriyle birkaç kelime konuştum. İkisi de içtenlikten daha ileri bir yakınlık gösterdiler.

29 EKİM, 1927

Türklerin Cumhuriyet Bayramı. Saat 14'te resmî elbiselerimizi giymiş olarak Gazi'nin resmî kabulünde bulunmak ve geçit törenini izlemek için Meclis'e gittik. Ön sırada Rus, Japon, Fransız ve İngilizlerin bulunduğu tribüne gitmeden önce karım ve kızım Gazi'nin tribünü yanındaki diplomatlar tribününde yer verdiler. Saat 14.30'da elçilik kurulları kıdem sırasıyla ayrı ayrı Gazi tarafından kabul edildiler. Ben kısa bir kutlama konuşması yaptım ve arkadaşlarımı takdim ettim. Bundan sonra tribüne gittik.

Ön sırada oturduklarını söylediğim elçiler ve ben pek ciddi şekilde oturuyorduk. Altın işlemeli elbiseleri ve geleneksel diplomatik monoklleriyle Fransız ve İngiliz elçileri özellikle göze çarpıyordu. Suritz Yoldaş ve ben de parlak smokinlerimizle görüntüyü tamamlıyorduk.

Fransız elçisi Daeshner tribünde görüldüğünde "Vive la France; yaşasın Fransa!" sesleri yükseldi. Onun arkasında ben gelince, sonradan akla gelmiş bir düşüncenin belirtisi halinde, orada bulunanlardan biri "Vive L'Amerique aussi; Amerika da yaşasın!" dedi.

Kabul resmini tamamladıktan sonra Gazi yürüyerek geldi, bizim tribünün önünden geçerek yerini aldı. Arkasında İsmet ve Fevzi paşalarla kabine üyeleri bulunmakta idi. Bundan sonra geçit başladı. Piyade, süvari, topçu birlikleri, erkek ve kız izciler, sporcular, esnaf birlikleri -bu arada arabalar, taksiler- sıra ile geçtiler. Bu geçit sırasında sıra ile çeşitli bandolar askerî marş çaldılar; fakat her bando aynı marşı çalıyordu, öyle ki kulaklarımızı delen bu müziğin hiç bitmeyeceğinden korktum. Deniz bandosu gerçekten iyi idi.

Gece Cumhuriyet Bayramı şerefine ve Türk Ocağı yararına verilen baloya gittik. Müthiş kalabalık vardı, çünkü tüm Ankara orada idi.

Bizden az sonra Gazi geldi ve kendisi için özel şekilde hazırlanan yere oturdu.

Herkesten önce karım Alice ve kızım Anita kendisine takdim edildi.

Sonradan öğrendiğime göre Suritz Yoldaş bunu görünce hırsından kıpkırmızı kesilmiş.

Az sonra ben de kendisine yaklaştım ve saygılarımı sundum. Gazi'nin sesi yine kısılmış, büyük söylevini hazırlamak için yaptığı çok yorucu çalışma bittiği için, şimdi dinlenmeye çalışıyor...

Birçok Türk memurları ile tanıştım ve Türk Ocağı Başkanı Hamdullah Suphi, milletvekili ve Devletler Hukuku Profesörü Yusuf Akçura beylerle tatlı bir sohbet yaptım. Hamdullah Suphi Bey, daha önce Millî Eğitim Bakanı imiş, bana Türkiye'deki Amerikan okullarına çok içten şekilde taraftar olduğunu söyledi. Ayrıca tüm Türkiye'de vatanseverlik ve millîyetçilik ruhunu ve entelektüel kültürü yaymak ve geliştirmek için gençlik grupları kurmak amacıyla olan Türk Ocağı Teşkilatı hakkında bilgi verdi. Türk Ocağının, fikir ve ilhamını Halk Partisinden alan bir ulusal propaganda teşkilatı olduğu 60 bin üyesi bulunduğu söyleniyor.

Daha sonra Türkiye'deki Amerikan okullarının yeniden açılmasına karar verecek olan bugünkü Millî Eğitim Bakanı Necati Bey'e takdim edildim. Kendisi yalnız bana bir selam verdi ve hemen arkasını dönerek ayrıldı. Bunu.

1) ya Türkçeden başka dil bilmediğinden,

2) ya kim olduğumu anlamadığından,

3) ya sarhoş olduğundan,

4) veya Türkiye'de tüm yabancı okullarına karşı koyduğu ve bu nedenle benimle ilişki kurmak istemediğinden yapmış olabilir. Daha sonra geçen olaylara bakarak, üçüncü olasılığın daha doğru olduğunu sanıyorum.

1 KASIM, 1927

Üçüncü Büyük Millet Meclisi bu sabah saat 9.30'da toplandı. Tüm diplomatik misyon şefleri, yanlarında birer sekreterle birlikte, Gazi'nin özel locasının sağ ve solundaki iki locada oturmuşlardı. Gazi'nin locasında Genel Kurmay Başkanı Fevzi Paşa ve Muhtar Bey oturuyorlardı. Rus Elçisi karısıyla gelmişti.

İlk bir saat kırkbeş dakikada milletvekilleri teker teker kürsüye çıkarak, cumhuriyet prensipleri ve millet için çalışacaklarına and içtiler.

Daha sonra Meclis Başkanları ve kâtipleri seçildi. Bunun arkasından Cumhurbaşkanı seçimi yapıldı. Tüm milletvekilleri Ruşen Eşref Bey tarafından adları okundukça geliyor ve konuşma kürsüsüne yerleştirilmiş olan iki gümüş vazo içersine oylarını atıyorlardı. Sekiz kişilik bir kurulca oylar sayıldı ve Meclis Başkanı Kâzım Paşa 12.45'de sonucu bildirdi; Gazi Mustafa Kemal Paşa gelecek dört yıl için Türk Cumhuriyetinin başkanlığına seçilmişti. Herkes ayağa kalktı ve uzun uzun alkışladı. Alelacele elçilik binasına geldik, yemek yedik ve öğleden sonraki tören için

elbiselerimizi değiştirerek saat 14'de karımla Meclise gittik. Yeni seçilen Cumhurbaşkanı 14.15'de geldi, kürsüye çıktı and içtikten sonra on dakikalık söylevde bulundu. Bu söylevde kendisini ikinci kere Cumhurbaşkanlığına seçtikleri için Türk ulusuna ve Meclis'e sonsuz teşekkürlerini bildirdi. Türkiye'nin içerde ve dışarda kazandığı başarılarla işaret etti ve nc BMM'nin Türk ulusunun lyık olduğu ilerlemeleri gerçekleştireceğine güvendiğini söyledi.

Gazi, Meclise girerken hoş bir olay oldu. Karım, o ana kadar locada uyuklamış ve bir yandan çevreyi seyreder gibi yaparken, bir yandan da rüya görmüştü. Gazi kürsüye çıkınca, çevresindekiler kendisinin uyuklamakta olduğunu anlamasınlar diye son derece hararetle alkışlamaya başlamıştı. Ertesi gün yarı resmi Milliyet gazetesinde şu haber ıktı: "Gazi Meclis'e girerken, elçiler locasında bulunan Bayan Grew'n hararetle alkışları özellikle belirtilmeye değer."

Sylevini bitirince Gazi, zel bir odada kabine üyelerini ve diplomatik misyon şeflerini kabul etti. Bir daire şeklinde ayakta durduk, Başkan geldi ve her elçinin önünde kısa tebrik konuşmalarını dinlemek için az durarak önümüzden geçti. Daha sonra Kâzım Paşa'yı da aynı şekilde tebrike gittik.

3 KASIM 1927

Önceden randevu alarak saat 15.30'da Tevfik Rüştü Bey'i ziyarete gittim yeniden Dışışleri Bakanlığına atanmış olmasından ötürü tebriklerimi sundum.

Bundan sonra Amerikan Senatosunun 6 Aralıkta toplanacağını, o süreye dek Lozan'da imzalanmış, fakat Senatoca reddedilmış olan Türk-Amerikan Antlaşması karşısında, bir tavır değişikliği olup olmadığının anlaşılabileceğini, Cumhurbaşkanımızın ancak o zaman bu antlaşmayı tekrar Senatoya gönderip göndermemek konusunda bir karar verebileceğini anlattım ve sonucun ne olacağını tahmin etmeye şimdiden olanak olmadığını söyledim.

Ayrıca şu noktaya işaret ettim ki, benim Türkiye eliliğim de Senatoda bu toplantıda onaylanacak; görevimi srdrebilmem için Senatonun onayı şarttır. Bazı senatörlerin benim atanmama itiraz edecekleri kesin ise de, muhalefet lideri James Garard, antlaşmaya karşı koymakla birlikte benim yakın dostumdur ve atanmama karşı koymayacağı sözünü vermiştir; ben de zaten Türkiye'den çekilmeyi hiç istememekteyim.

Bununla birlikte Tevfik Rüştü Bey'e açıkladım ki, Senatoda benim atanmam görüşülürken senatörlerden biri: "Türkiye'nin Birleşik Amerika sefiri nerede? Bizim sefirimiz eylül ortasında Türkiye'ye vardı fakat aradan üç ay geçtiği halde

Amerika'ya hiçbir Türk sefiri gelmedi," derse, kuşkusuz bu aksi bir tepki uyandırabilir ve bu tepkinin nasıl bir sonuç doğuracağı kestirilemez.

T. Rüştü Bey'e dedim ki: "Türkiye'ye geldiğimizde bana Muhtar Bey'in birkaç gün içinde, pek geç olarak eylül sonundan önce Amerika'ya hareket edeceğini söylemişsiniz, ben de bunu telgrafla hükûmetime bildirmiştim. Daha sonra Muhtar Bey'in hareketi 2 Kasım'a bırakıldı, bunu da telle bildirdim. Az sonra hareketi 22 kasıma ertelendi, bunu da üçüncü kere hükûmetime telledim. Oysa şimdi Muhtar Bey'in aralık ortasından yola çıkmasının mümkün olmadığını öğrenmiş bulunuyorum; hem hayret, hem huzursuzluk içindeyim."

Bakan, sözlerimi büyük ve içten bir ilgi ile dinledi ve Muhtar Bey'in çok gecikmeden yola çıkması için direktif vereceğini söyledi. Sonra beni çok yakın ve içten bir dost olarak kabul ettiğini ve elçinin bugüne dek gecikmiş olmasının nedenini açıklayacağını ekledi. Meğer, Muhtar Bey'in hareket edemeyişinin nedeni kendisine Amerika'da ev ve otomobil sağlanması ile ilgili bazı sorunlardan ileri geliyormuş, yeni kabine kurulmadan bu sorunlar bir karara bağlanamadığı için yola çıkamamakta imiş. Tefik Rüştü, şimdi kabinenin kurulduğunu, sorunun hemen ele alınıp karar verileceğini, bu nedenle Muhtar Bey'in hareket edip, bu kararlardan yolda iken haberdar edileceğini söyledi. Çok açık konuştuğum için bana teşekkür etti ve durumu tamamen kavramış olduğunu ekledi. Ben de kendisine Muhtar Bey'in bir Amerikan gemisi ile gitmesinin çok yararlı olacağını, bunun Amerika'da da çok iyi bir izlenim yaratacağını, eğer 22 Kasım'da Leviathan gemisiyle hareket ederse, Senatonun açılış gününden çok önce Washington'a varabileceğini söyledim. Dışişleri Bakanı, Lozan'da imzalanmış olan Türk-Amerikan Antlaşmasının Senatoda kabulü sorunu konusundaki görüşünü şöyle ifade etti: "Benim için senatonuzun bunu kabul etmesiyle etmemesi arasında hiçbir fark yok." Bu tavrın nedeni şu ki, antlaşma, Türk hükûmetinin öteki ülkelerle yaptığı anlaşmalara oranla Amerika'ya daha çok haklar tanımaktadır ve yeniden yapılacak görüşmelerde, Amerika aynı derecede uygun koşullar elde edemez. Ancak Rüştü Bey bunu böyle değil de, şöyle söyledi: "Daha ileride bundan daha iyi bir antlaşma yapabileceğinizi ummamalısınız"? Ben de cevaben bizim antlaşmamızın öteki müttefiklerle yapılan antlaşmadan hiç farklı olmadığını söyledim. Bakan, iki veya üç noktadan, özellikle konsolosluklarla ilgili maddelerde, bu antlaşmanın öteki antlaşmalardan daha çok Amerika lehinde koşullar içerdiğini söyledi. Bu noktaların neler olduğunu sordum, o anda hatırlayamadığını, fakat daha önce bunları incelemiş bulunduğu cevabını verdi.

Türkiye, Amerika ile yapılacak olan bu antlaşma, son olarak çözülmüncesine dek öteki ülkelerle yapacağı anlaşmaları askıda tuttuğunu, bu ülkelerin Türkiye'den bize verilen aynı avantajları kendilerine de istemiş olduklarını, Türk hükûmetinin ise bu avantajları başkalarına tanımamak çarelerini araştırdığını anlattı ve şimdi benimle tamamen içten ve gizli şekilde konuşmakta olduğunu ifade etti. Dedi ki, Lozan'da bizimle yaptıkları antlaşma, öteki tüm antlaşmalardan çok iyidir; Türk hükûmetinin yaptığı ilk antlaşma olduğu için biz bu avantajları elde etmişizdir; Türk hükûmeti bu antlaşmayı Amerika gibi büyük bir ülke ile dostluğunun sembolü olarak imzalamış olmaktan memnuniyet duymuştur ve bu nedenden onun manevi etkisine çok önem vermektedir, fakat teknik bakımdan ele alınırsa bu antlaşmanın hiç imza edilmemiş olmasından da Türk hükûmeti aynı derecede mutluluk duyacaktır. Dışişleri Bakanı, Türk hükûmetinin gerçek fikrinin de tamamen bu şekilde ifade edilebileceğini belirtti.

30 KASIM, 1927

Bugün bizim Dışişleri Bakanlığında aldığım telgrafta, Muhtar Bey'in dün sabah Washington'a sağ salim vardığını, muhalefet lideri Gerard'ın ise basında, Muhtar bey'in 30 bin Ermeni'nin öldürülmesinden sorumlu olduğu, Türkiye ile diplomatik ilişkilerin yeniden başlaması ve notalar alınıp verilmesinin Anayasaya aykırı bulunduğu yolunda sert bir hücumla geçtiği bildirilmektedir. Fakat Muhtar Bey'in Washington'a vardığı haberini duymak bana rahatlık verdi. Eğer kendisine bir şey olur, başına bir iş gelirse, Gerard, hiç değilse kendi vicdanına karşı sorumlu olacak...

6 KASIM 1927

Gerard'ın basında yaptığı hücumlar ve Amerika gazetelerinde Muhtar Bey'in Leviathan gemisinden New-York'ta silâhlı ve motorsikletli polisler eşliğinde alınıp Washington'a götürüldüğüne ilişkin çıkan haberler, Türk basını tarafından hayret edilecek bir anlayışla karşılandı. Muhtar Bey New-York'a 28 kasımda varmış olmasına rağmen buradaki basında 3 Aralık'a dek yalnız kendisinin Washington'a varmış olduğuna ilişkin kısa bir haberden başka bir şey çıkmadı; çünkü Türk gazeteleri genel olarak haberlerini Avrupa gazetelerinden alıyor, bunlar ise buraya ancak üç dört gün sonra geliyor. 3 Aralık'taki olayla ilgili geniş haberler yayınlandı. Bununla birlikte bugünkü 6 Aralık tarihine dek gazeteler hiçbir yorumda bulunmadılar; yalnız bugün Cumhuriyet gazetesi Amerika'daki Ermeni ve Yunan propagandasına karşı önlemler almadığı için Türk hükûmetini suçlayan ılımlı bir yazı yayımladı; yazıda, Amerikan

hükûmetinin bu propaganda ile fikir birliği yapmadığı da belirtilmekte idi.

Dün Amerikan Cumhurbaşkanı Coolidge yeni Türkiye Elçisinin itimatnamesini kabul ederek kendisine Amerikan hükûmetinin tam güveni olduğunu, resmi Amerikan memurları ile her an işbirliği yapabileceğini söylemiş.

9 ARALIK, 1927

Hükûmetle ilişki kurmak, Muhtar-Gerard olayı üzerine konuşmak ve Türk basınına yatıştırıcı açıklamalarda bulunmak üzere saat 7.30'da Ankara'ya hareket edeceğim.

Fakat hiçbir iş üzerinde durmayacağım. Ankara'ya her gidişimde amacımın bir şey istemek olduğu fikrine kapılmalarını istemiyorum.

Kendi konumumdan yararlanarak Amerikan okulları ve öteki kuruluşların her çeşit haklarını Türk hükûmetinin isteği dışında sağlamaya çalıştığım izlenimlerini almalarını da istememekteyim. Eğer onlar Amerikan okullarını ve kuruluşlarını istemiyorlarsa, boğazlarına sarılmayı düşünecek değiliz; kapitülasyonlar devri geçti...

10 ARALIK, 1927

Önceden aldığım randevuya uyarak Tefik Rüşti Bey saat 19'da beni kabul etti, bir saat görüştük. Beni içten selâmladı ve soğuk algınlığından rahatsız olduğu için, bana da mikrop geçirmemek amacıyla ellerime kolonya döktü. Gerard'ın, Muhtar Bey Amerika'ya vardığı zaman yaptığı hücumlardan ötürü çok üzüldüğümü ve olayı son derece üzüntü verici olarak kabullendiğimi, bununla birlikte Gerard'ın hiç bir şekilde hükûmeti temsil etmediğini ve hükûmet adına konuşmadığını belirttim. Yalnız hükûmetin fikirlerine değer verilmesini, hükûmetin ise Muhtar bey'i içten karşıladığını belirttim.

Rüşti Bey yalnız Amerikan hükûmetinin görüş şekline önem verdiğini ve bir azınlık tarafından yapılmış olan hücumların kendisini hiç üzmemiş olduğunu söyledi ve dedi ki: "Dünyanın en güçlü hükûmetlerinden biri olan büyük Amerikan hükûmeti ile Türk hükûmeti dost kalacak ve hiçbir şey bu dostluğa engel olamayacaktır. Bu dostluğun manevi etkisi büyüktür". Bu konuda uzun boylu konuştu.

Bundan sonra ben de Millîyet'te Yakup Kadri'nin yazdığı yazıdan, yalnız ifadesinin sertliğinden ötürü değil, birçok hatalar ve yanlış haberlerle dolu olduğundan çok üzüldüğümü anlattım. Yazıda söylediği gibi Lozan'da yapılan antlaşma Senatoda iki kere reddedilmemiştir. Muhtar Bey'e karşı düşmanca gösteriler ve sokak saldırıları yapılmamıştır. Böyle olduğu halde yazı sanki Muhtar Bey yolda tartaklanmış ve polis kendisini hiç korumamış gibi bir hava vermektedir. Bu yanlış izlenimlerin

düzeltilmesi dileğinde bulundum. Tevfik Bey benimle aynı fikirde olduğunu, Muhtar Bey'e karşı sokak saldırıları ve fiilî tecavüz yapılmadığını bildiğini, Milliyet'teki yazıyı yayınlanmadan önce görmediğini, bu gibi şeylerin tekrarlanmaması için dikkat edeceğini ve yanlış haberlerin düzeltileceğini söyledi. Ben de Bakana, daha önemli Amerikan gazetelerinde Muhtar - Gerard olayına ilişkin çıkan yazıların kendisini ilgilendirebileceği kanısında olduğumu söyleyerek, New-York Herald Tribune, New-York World gazetelerinden parçalar okudum ve bu ikincisinin demokrat ve muhalif gazete olduğuna işaret ettim. Tevfik Bey bu gazetelerdeki yorumları pek ilginç bulduğunu ve bunları Türk basınına vereceğini, muhalif basının Amerika'da ne kadar dürüst davrandığını göstererek kendilerine bir ders vereceğini söyledi. Bu söz bir hayli hoşuma gitmekle birlikte üzerinde durmadan geçtim. Sözünü ettiğim yazıların Fransızca çevirilerini üzerine iğneleyerek gazeteleri kendisine bıraktım, fakat bu işi tamamen özel şekilde ve kişisel isteğim üzerine yapmış olduğumu, bu haberlerin Türk gazetelerinde benim tarafımdan kesilerek verildiğine işaret edilmesini istemediğimi de belirttim. Beni güç duruma düşürmeyeceği konusunda kendisine güvenmemi söyledi. Kendisine Baltimore Sun gazetesindeki yazıyı göstermedim, çünkü bunda Ermenistan ile ilgili olarak Türkiye aleyhine düşünceler ve belgeler vardı. Yukarıda adı geçen gazetelerden ilki Gerard'ın saldırılarını "acıacak derecede gülünç" olarak nitelendiriyordu. Muhalif olarak ikinci gazetede ise, Türkiye ile diplomatik ilişkilere yeniden başlamanın, tamamen hükûmetin hakları ve yetkileri içinde bir iş olduğu söyleniyor...

Bundan sonra çıkan Türk gazetelerinde Gerard olayından ılımlı bir dille söz edilmeye başlandı.

14 OCAK, 1928

Tevfik Bey onuruna verdiğimiz ziyafet tam bir başarı oldu... Yemek, saat 20.30'da idi. Tevfik Bey ve hanımı 9.15'de geldiler. Bir gazinodan ödünç olarak masa ve iskemleler almıştık, bunları 14 kişinin oturabileceği şekilde yemek odasına güzel bir şekilde yerleştirdik. İstanbul'dan getirttiğimiz harikulade güller ve menekşelerle masayı süsledik. İstanbul'daki elçilik memurlarımız, orada bulunan İtalyan elçisinden o gün Ankara'ya gelirken canlı istakoz getirmek lütfunda bulunmasını rica etmişlerdi. Fakat o, sırf ricamızı yerine getirmekten kaçınmak için Ankara'ya hareketini bir gün erteledi ve bu yüzden kendi elçiliğinde yarın sabah yapılacak bir düğünde bulunmak olanağından yoksun kaldı. Kendisinin daha

cesur olduğunu sanırdım. Türkler ne havvara, ne de pek güzel pişmiş olan istakoza iltifat etmediler. Dışişleri Bakanlığının siyasi danışmanı olan Ragıp Raif Bey'den başka bunlara el süren olmadı.

Masaya oturur oturmaz Tevfik Bey bana hitaben karşıdan yüksek sesle konuşmaya başladı, böylece hiç kimsenin konuşmasına fırsat vermeden, yemek boyunca politik düşüncelerinin açıklamasını yaptı. Maiyetindekiler ve Nusret Sadullah Bey son derece perişan ve utanmış bir şekilde bakıyorlardı, fakat ben memnun ve neşeli idim, çünkü hem Tevfik Bey'in görüşleri her zaman ilginçti, hem de böylelikle ben yanımda bulunan hanımlarla çocukça konuşmalar yapmak zorunluluğundan kurtulmuş oluyordum. Kendisi Çin'den söze başlayarak, Çan Kay Şek'in yakında zaferi kazanacağını ve Çin'in başına geçeceğini, komünistlerin artık davayı kaybetmiş olduklarını söyledi. Onun görüşüne göre, komünist lider Çan Solin, en sonunda Mançurya'ya çekilmek zorunda kalacak, Çan Kay Şek Pekin'i ele geçirip milliyetçi Çin'i sımsıkı birleştirecek. Kendisi, yani Tevfik Rüştü Bey, Çin'deki Türk Maslahatgüzarı aracılığı ile Çan Kay Şek'e Mançurya, Moğolistan ve Türkistan'ı milliyetçi Çin'le birleştirmeye çalışmamasını, çünkü bu takıntıların güçten çok zayıflık yaratacağını söylemiş, nasıl ki Türkiye de bugün Irak ve Suriye kendisine verilse kabul etmeyecekmiş, çünkü buralardaki halk Türk değilmiş. Yine Rüştü Bey'e göre, Mançurya her bakımdan bir Japon, Moğol ve Türk ülkesidir. Tıpkı Türkiye gibi, Çin'in geri kalan bölümü de tüm milliyetçi bir temel üzerine sağlam bir şekilde kurulabilir. Bugün Türkiye, Osmanlı İmparatorluğu'na oranla çok daha güçlüdür. Rüştü Bey daha sonra bana, yalnız Gazi, İsmet Paşa ve kendisinin bildiği bir sırı açıkladı: Çan Kay Şek, başlangıçta milliyetçi bir kurulla Ankara'ya gelmeyi tasarlamış, fakat Çin'de olaylar başka yöne dönünce bu plânını gerçekleştirememiş. Kendisi Çan Kay Şek'ten söz ederken coşkunu kapılıyor.

Sonra sözü Avrupa ve Balkanlara getirerek dedi ki: "Bugün için artık bir Balkan sorunu yoktur; bu sorun kalkmış ve Akdeniz sorunu durumuna gelmiştir."

Yakındoğunun sınırı değişmiştir; artık bu sınır İran'ı içine almıyor. Yakındoğu Türkiye ve Balkanlardan oluşur. Sınırı Türkiye'nin doğu sınırındır. İran, Rusya, Irak ve Afganistan Ortadoğu'yu oluşturmaktadır, ondan öteki de Uzakdoğudur. Türkiye bugün bir batılı devlettir; Balkanlardaki bir köylünün ölümü, Türkiye için Afganistan'da bir kralın ölümünden daha önemlidir. Boğazlar sorunu sonsuz olarak çözülmüştür. Çünkü bunlar daimi şekilde açılmıştır; fakat Türkiye Boğazlar yüzünden Avrupa için sürekli önem taşıyacaktır. Çılgin bir adam bir zaman Boğazlar sorununu

çözmenin en iyi çaresi, iki boğazı da toprakla doldurmaktır, demiş. Ben de Tevfik Bey'e, ileri sürdüğü fikirlere bakılırsa Akdeniz'i de doldurmanın çok uygun olacağını söyledim. Masanın öteki ucunda yemeğini yemekte olan Ragıp Raif Bey söze karışarak, bunun hiç istenmeye değer bir şey olmadığını, çünkü o zaman Ankara'nın istakoz bulamayacağını söyledi ve önündeki istakozu bir daha bulamayacakmış gibi saldırdı.

22 OCAK, 1928

Associated Press Ajansı Muhabiri Miss Priscilla Ring, bugün saat 16'da beni ziyaret ederek, Bursa'daki Amerikan okulunda üç öğrencinin (kız) Hıristiyan olduğu, Türk makamlarının olay hakkında soruşturma açmış olduklarını, eğer okulda Türk çocuklarının Hristiyanlaştırma çabası saptanırsa okulun kapatılacağı haberini verdi (1).

Miss Ring, bu haber bütün sabah gazetelerinde yayınlanmış olduğuna göre, kendisinin de olayı AP'ye bildirmesinde bir sakınca görüp görmediğimi sordu. Bu çeşitten bir olayın Senatoda benim elçiliğimin onaylanmasına bir hayli etkisi dokunacağını, bazı senatörlerin bunları alabildiğine istismar ederek senatonun onayını önlemeye yarayacağını bilmekle birlikte Amerikan Kültür Kurulu Başkanı Goodshell'in de fikrini aldıktan sonra Ring'in ajansa tel çekmesinde sakınca görmediğimi söyledim. Goodshell'i gördükten sonra telgrafını çekti. Goodshell kendisine, soruşturmayı memnunlukla karşılamış olduğunu, çünkü Amerikan okullarının din propagandasını yasaklayan kanuna titizlikle uyduklarını, soruşturmanın bunu ortaya çıkaracağını söylemiş. Bursa okulundaki bazı kızlar, Öğretmen Edith Sanderson'a büyük bir hayranlık duymakta imişler, onun mutluluk ve ruh sükunetinin Hristiyanlıktan ileri geldiğini görerek bu dinin pek iyi bir din olduğuna inanmışlar: Öteki kızlardan bazıları ise, kıskançlıktan ötürü, bunların yataklarının altından anı defterlerini aşırılmış ve Türk Millî Eğitim memurlarına vermişler; bunlar da defterleri Türkçeye çevirerek Ankara Millî Eğitim Bakanlığı'na göndermişler. Orası da soruşturma yapılmasını emretmiş. Olayı Dışişleri Bakanlığımıza bildirdim.

İpin ucu Necati Bey'in elinde olduğuna göre, Bursa'daki okulun kapatılacağı bana kesin gibi görünüyor. Vakıf gazetesinde çıkan bir yazıda Bursa'daki öğretmenlerden söz ederek, bunların davranışlarının "Cumhuriyete yapılmış caniyane bir ihanet" olduğu söylenmektedir. Okul Müdürünün aynı zamanda Bursa Amerikan Konsolosu olduğuna ilişkin yanlış bir söylenti çıktı. Bu söylentiye göre Vakıf gazetesi konsolosların, hatta elçilerin bile suç işledikleri zaman cezalandırılmalarını

ileri sürüyor.

31 OCAK, 1928

Talihsizlikler, çok ender tek başına gelir. Bugün pek kötü bir gün oldu. Sabah gazeteleri bir resmi tebliğ şeklinde, Millî Eğitim Bakanlığı'nın Bursa'daki Amerikan okulunu kapatmak ve din propagandası yapmaktan sorumlu olanları adliyeye vermek niyetinde olduğunu bildirdiler. Bu olay, öteki bütün yabancı okulları kapatmaya doğru atılmış ileri bir adım olacak herhalde. Şimdi önemli olan şey, kolejleri bu tehlikeden korumaktır.

A.P. muhabiri Miss Ring Bursa dönüşünde beni ziyaret ederek, okul olayı konusunda ajansına göndermek üzere bulunduğu telgrafi gösterdi. Bu telgrafta adı geçen okulda gerçekten din propagandası yapıldığı, bu davranışın öteki Amerikan öğretim kuruluşlarını da tehlikeye düşürdüğü için buradaki Amerikalılarca pek kötü karşılandığı bildirilmekteydi. Birkaç değişiklik yaptıktan sonra, telgrafi göndermeden önce Goodshell'e Amerikan Kız Koleji ve Robert Koleji Müdürlerine birer kere göstermesini salık verdim. Miss Ring'in söylediğine göre, Bursa olayında adı geçen Öğretmen Miss Sanderson, kendi istekleri üzerine kızlara Hristiyanlık ve kutsal kitap hakkında bilgi vermiş olduğunu açıkça itiraf etmekte ve tüm sorumluluğu üzerine aldığını bildirmekte imiş. Bir süre önce de bir Amerikalı, bu okulu ziyaret ettiğinde Miss Sanderson kendisine bazı kızları göstermiş ve övünçlü bir davranışla, bunların İncil okumakta olduklarını, fakat sakın ses çıkarmamasını söylemiş. Bunu Miss Ring'e bizzat o Amerikalı anlatmış.

2 ŞUBAT, 1928

Dışişleri Bakanlığımızdan Bursa olayı konusunda telgraflar geldi. Bursa olayı karşısında bakanlığın takındığı tavır çok ölçülü idi: Telgraflarda derhal "durumu yatıştırmak ve kontrol etmek için resmi ve dostane ilişkiler kurulması" bildiriliyor, fakat bunun yalnız bir salık vermeden ibaret olduğu, durumun gereğine göre nasıl davranmak gerektiğinin tespiti bana bırakılıyordu. Benim görüşüm şu ki: diplomatik yoldan karşı koymada bulunmak zamanı daha gelmemiştir, dostane ilişkiler ise yeni bir diplomatik karşı koyma olarak yorumlanacaktır. Gazeteler benim Ankara'ya gittiğimi elbette haber alacak ve bu ziyaretin bir diplomatik karşı koyma amacıyla yapıldığı kanısına varacaklardır. Bu gergin durumda Tefik Rüştü Beyi'in de basına söz geçireceğini ummuyorum. İsmet Paşa'ya gitmek ise hem güç, hem de bugün için belki de akıllıca bir iş değil. En iyisi, şimdiki durumda olayları kendi normal akışına bırakmak. Bizim kanımız ne olursa olsun, okul hakkında ileri sürülen

suçlamalar hiç şüphe götürmez şekilde ispat edildi; durumumuz zayıf, olayın kaynağını meydana getiren milliyetçilik duygusu ile başa çıkmamız mümkün değil. Öyle sanıyorum ki, olayların en kızışmış olduğu devrede benim kenarda kalarak sesimi çıkarmamış olmamı Türk hükûmeti takdir edecek ve böylece, harekete geçmek için uygun an geldiğinde, yapacağım başvurmayı daha nazikâne ve anlayışlı bir şekilde karşılayacak. Dışişleri Bakanlığımıza bu yolda bir tel çektim. Bugünkü Milliyet'te çok çirkin bir yazı çıktı...

5 ŞUBAT, PAZAR

Amerikan okulları aleyhine açılan basın kampanyasının karanlığı içinde ilk ışık demeti bugün Falih Rıfkı Bey'in yazdığı yazıda görüldü.

Hem milletvekili, hem de gazeteci olan Falih Bey bu yazısında, Türk Eğitim sistemi mükemmelleşinceye dek Türkiye'de yabancı okullarına ihtiyaç bulunduğunu ileri sürmektedir. Bana öyle geliyor ki sorumlu çevreler basın kampanyasının yumuşatılması fikrini ileri sürmüşlerdir ve Falih Rıfkı'nın yazısı bu fikirle yazılmıştır; çünkü kendisi o çevrelerle yakın ilişki içindedir. Şu andaki tahminim budur.

7 ŞUBAT, 1928

Önceden randevu alarak saat 16.30'da Dışişleri Bakanlığı'nda Tefik Rüştü Beyi ziyaret ettim. Gerçi, ana amacım Bursa olayını görüşmekti, fakat daha önce başka sorunları ele almayı, okul olayına da bu arada raslantıdanmış gibi sözü getirmeyi düşünüyordum. Fakat, Rüştü Bey kendiliğinden hemen bu konuyu açtı ve olaydan ötürü çok üzüldüğünü ve Türk hükûmetini Bursa okuluna karşı bu kadar sert önlemler almaya yönelten nedenleri bana anlatmak istediğini söyledi.

Bundan sonra Amerikan Kültür Kurulu Başkanı Goodshell'in Türkiye'deki Amerikan okullarında kesin şekilde din propagandası yapmaktan kaçınması, Türk hükûmetinin koyduğu kurallara tüm bir güven ve inanişle uyulması konusunda demeci ve tüm Amerikan okullarına bu yolda verdiği direktif üzerinde konuştuk.

Başka konulara geçmeden önce Amerikan okulları aleyhinde Türk gazetelerinde çıkan yazılara son verilmesini rica ettim ve bu yazılarda yalnız Bursa değil, tüm Amerikan okullarında aynı davranış yapılmış gibi bir izlenim verildiğini söyledim. Dedim ki, eğer tüm Amerikan okulları aleyhine bir kampanya açılacak olursa, hemen her okulda aynı nitelikte olaylar bulmak kolay olacaktır, çünkü her okulda ters huylu ve hoşnut olmayan öğretmenler ve öğrenciler tüm asılsız suçlamaları kapmaya hazırdır. Rüştü Bey tüm okullara karşı bir kampanya açılmasının

söz konusu olmadığını, aleyhteki yazıları durdurmak için bazı adımları şimdiden atmış bulunduğunu söyledi.

14 ŞUBAT, 1928

Bursa'daki öğretmenlerden üçünün duruşmasına dün başlandı; bazı öğrenciler tanık olarak dinlendi ve duruşma 5 Marta bırakıldı.

Gedikpaşa okulu müfettişlerce ve büyük bir sertlikle denetlenerek öğrencilere sekiz soruya yazılı olarak cevap verdirildi. Başöğretmen Miss Ethel Putney, müfettişlerin davranışını "yakışksız" olarak nitelendiriyor. Bununla birlikte daha sonra kendisi müfettişlerce davet edilmiş ve okulu bu kadar mükemmel yönettiği için tebrik edilmiş; demek durum orada çok iyi...

Merzifon'daki durum ise çok kötü. Orada müfettişler Türk bayrağı ile birlikte dalgalanan Amerikan bayrağının indirilmesi, pazar günleri ders yapılması, pazartesi ve perşembe günleri öğleden sonraları tatil verilmesi için direnmişler. (Bilindiği gibi o tarihte resmi tatil cuma günleri idi.) Goodshell pazar günleri sorununda sonuna dek uğraşacağını ve bu konuda direnecek olursa Amerikan Kültür Kurullarının tüm okulları kapatacağını ve Türkiye'den çekileceğini söyledi. Böyle olursa ben de Türkiye'den ayrılabilirim. Çünkü bu koşullarda Senatonun benim elçiliğimi onaylayacağını hiç sanmıyorum. Maalesef müfettişler öğretmenlerin oturma odasında Türkçe bir İncil bulmuşlar; gerçi bunların öğrencilerin eline geçemeyeceğini söylemişler ama, Amerikan öğretmenlerinin elinde Türkçe İncil'in ne işi var?

15 ŞUBAT, 1928

10 Şubat'ta Ankara'daki Elçilik Kâtibimiz İves'ten bir tel alarak hayrete düştüm. Bu telgrafta bildirdiğine göre Dışişleri Bakanı kendisini çağırarak benimle yaptığı konuşmada çok ileri gitmiş olduğunu, kabinenin Bursa'daki okulu yeniden açmayı hiçbir şekilde düşünmediğini söylemiş. Ayrıca öteki konulardan bazıları için de aleyhte belgeler ele geçirilmiş bulunduğunu, fakat hükûmetin şimdiki durumda bunları yalnız dosyaya koymakla yetineceğini ve Amerikan okullarına karşı iyi niyetini göstermeyi sürdüreceğini belirtmiş. 12 Şubat'ta bizim Dışişleri Bakanlığı'na bir tel çekerek bundan önce vermiş olduğum haberi İves'in telgrafına göre düzelttim. Bu benim için çok sıkıcı ve tatsız oldu; çünkü Bakanlık Rüştü Bey'le yaptığım görüşmede elde ettiğim sonuçlar için beni kutlamıştı.

15 Şubat'ta Amerika'dan aldığım bir telde olayın kötü bir etki yarattığı, özellikle kilise çevreleri ve kadın kuruluşlarında olumsuz bir izlenim uyandırdığı,

Türkiye'nin muhaliflerine çok iyi bir silâh verilmiş olduğu bildirilmektedir. 18 Şubatta Ankara'ya gittiğimde bu tel çok işime yarayacak... Tefik Rüştü Bey, Türk basınına hâkim olacağına söz vermiş olmasına rağmen, gazetelerde her gün çok ağır yazılar çıkmaktaydı.

21 ŞUBAT, 1928

Dün geceki baloda aldığım randevuya uyarak bugün İsmet Paşa'yı ziyaret ettim. Kendisine şu noktayı belirttim ki, Türk hükûmetinin şu anda yapacağı olumlu bir jest, Amerika'da çok iyi bir etki yaratacaktır ve eğer Amerikan halkını Türk hükûmetinin Amerikan okullarına karşı değil, fakat, din propagandasına karşı mücadeleye girişmiş olduğuna inandırmak isteniyorsa böyle bir jest çok gereklidir. Bursa'daki Amerikan öğretmenlerinin beraat edeceklerini umduğumu, bir ya da birkaç Amerikan okulunun yeniden açılmasına karar verilecek olursa, bu jestin Amerika'da şüphesiz takdirle karşılanacağını, fakat bu izin birkaç hafta geciktirilirse, psikolojik etkinin yitirileceğini söyledim. Paşa beni içten dinledi ve dün gece baloda benimle konuştuktan sonra hemen Tefik Rüştü ve Necati beyleri gördüğünü ve hiç değilse okullardan birinin yeniden açılacağını sandığını, ancak bu okullara en çok nerede gereksinme bulunduğunu öğrenmek için bakanlığın inceleme yapması gerektiğini söyledi. Kendisine, bu incelemenin daha önce yapılmış olabileceğini, çünkü Amerikan Kültür Kurulunun dört ay önce Talas ve Maraş'taki okulları yeniden açmak için izin istediğini ve iki yerde de öğretmenlerle yöneticilerin hazır ve beklemekte oldukları cevabını verdim. Paşa, sorunun bir an önce karara bağlanması için çaba göstereceğini ve olanak oranında acele bana haber vereceğini söyledi...

Bundan sonra bir süre Türkiye'nin ekonomik gelişmelerinden ve Paşa'nın en önemli sorunlardan biri saydığı demiryolu yapımından söz ettik. Kendisine bugüne dek başarılı olan işlere hayranlık duyduğumu söyledim.

Daha sonra Balkanlar'daki durumu tartıştık ve Avrupa'nın fırtına merkezinin her zaman burası olduğu fikrinde anlaştık. Fransız-İtalyan rekabetinin doğurduğu sorunlar ve Türk-Amerikan ilişkileri üzerine görüştük. Bu konuşmamız çok içten şekilde bir saat sürdü.

24 ŞUBAT, 1928

Akşam yemeğimizi Polonya Elçiliğinde Enis Bey ve sefaret erkânı ile birlikte yedikten sonra, saat 11'da Tefik Rüştü Bey'in verdiği baloya gittik. Balo gerçekten pek parlaktı; hükûmet, meclis üyeleri ve kordiplomatik hep orada idi. Çok şükür ki, kar fırtınası yolları kapamıştı. Geçen yıl İsmet Paşa'nın balosunda

otomobiller binaya yaklaşmamış, bu yüzden konuklar karlar içinde yürüyerek içeri girmek zorunda kalmışlardı; birçok hanımın das ayakkabıları mahvolmuş bazıları da karlar içine yuvarlanarak baloya hiç girememişlerdi.

Türkiye'deki Amerikan okulları konusunda İsmet Paşa'ya bazı söyleyeceklerim vardı, kendisinden ertesi gün için bir randevu aldım. Tam gece yarısı Gazi geldi ve salonda ilerledi. Yanında İngiltere Büyükelçisi Sir George ile Times gazetesinin muhabiri J.W. Collins vardı. Müzik ve dans iyi gidiyordu, büfe çok zengindi, şampanyaya ise kalite ve miktar bakımından diyecek yoktu. Sanırım üç şampanya masası vardı, bütün gece üçü de boş kalmadı. Saat 02'de Sir George'un oyun sırası bitmiş, Ruşen Eşref Bey, Mustafa Kemal'in benimle poker oynamak istediğini haber vermişti. Gazi, iki Türk hanımı, ben ve çok sevdiğim Millî Eğitim Bakanı Necati Bey olmak üzere beş kişi oyun odasında masaya oturduk. Fiş ücretlerini ödedik; masanın üzeri fişlerle dolu bir halde oyuna başladık; önünüzde 500 liranız varsa hepsini ileri sürebilirdiniz, ki bu sık sık yapılıyordu ve karşınızdakiler bunu çoğunlukla görüyorlardı. Dehşetli bir şansım vardı, bütün potlarda kazanıyordum. Bir keresinde Gazi 500 demişti ben bunu 500 daha çıkardım. Gazi gördü. Gazi'nin fulüne karşılık ben dört onlu açtım. Bunun üzerine öne doğru eğildi ve fişlerini benim önüme doğru iterken yanağımı dostane bir şekilde okşadı. İki veya üç saat sonra ben elimi, karım Alice'e bıraktım. Hava almak üzere dışarı çıktım. Aynı şans onda da vardı. Fakat bir keresinde o kadar utanmıştı ki, Gazi'nin fulüne karşılık elinde yine dört onlu bulunduğu halde, bunlardan yalnız üçünü göstermişti. Döndüğüm zaman Gazi, Alice'in çok iyi oynadığını söyledi; bilmiyordu ki Alice, onun sandığından da daha iyi oynamıştı. Fakat bundan sonra şansım beni terketti. Bir tek elde dahi kazanmaksızın kaybettim. O zamana kadar hep kaybetmiş olan Gazi ise şimdi kazanmaya başlamıştı. Çok tedbirli oynayan Necati Bey de kaybetmişti. Son bir iki saat içinde Gazi'nin kazanmaya karar verdiği ve kazanacağına inandığı açıkça belli olmuştu. Masada oturmadığım zaman her zaman elini bana gösteriyordu. En iyi oyuncularla bile görülmeyen tarzda poker oynuyor, bir floşu tamamlamak için iki kart çekiyordu; fakat tamamlayamazsa bile potu tamamliyordu, çünkü ötekiler hemen çekiliyorlardı. Sabah 7-8 sıralarında peynirli sandviç ve çaydan oluşan bir kahvaltı yaptık. Saat 5'te Alice yatmaya gitmişti. Gazi'nin bütün gece sevgi ve hayranlık dolu bakışlarla efendisini seyretmiş olan köpeği, berideki bir divan üzerinde çoktan uykuya dalmıştı. Saat 9'da bütün paraları kazanmış olan Gazi son bir oyun daha önerdi. Bu oyunun son elinde, baştan beri ortada dönmüş olan para onbinleri bulmuştu.

Hesapları tutan Eşref Bey'den bir deste para aldı ve çok nazikane şekilde hepimize, kaç lira kaybetmişsek aynen o kadarını geri verdi. Böylece çok güzel bir zaman geçirmiş oluyorduk; ne kazanan ne de kaybeden vardı. Eşi bulunmaz bir poker partisi. Sabah saat 9.15'te oradan ayrıldım. Tevfik Rüştü ve Saffet Ziya Beylerin hanımları iyi bir gün dileyerek beni uğurladılar. Böylece Ankara sosyetesinin iç çevrelerine girmiş bulunuyordum.

26 ŞUBAT, 1928

Rüştü Bey'le yaptığım konuşmanın mı, yoksa baloda Necati Bey'e gösterdiğim tatlı bakış etkisiyle midir bilmiyorum, bu sabah Elçilik Kâtibimiz İves'ten aldığım bir telde Millî Eğitim Bakanlığı'nın Sivas'taki erkek okulunun açılması ve Merzifon'daki okula bir meslek bölümünün eklenmesine izin verdiği bildirilmektedir. Bu hiç değilse Türk hükûmetinden istediğim olumlu jesti ortaya koyuyor. Kendisine hemen telefon ettiğim Goodshell bana teşekkürlerini bildiriyor. Ancak bana şunu da haber verdi ki Sivas'taki Amerikan Okulu beş yıl süre ile Sağlık Bakanlığı'na kiralanmıştır. Necati Bey'in yapılması olanaksız olduğunu bildiği şeyi emredek kadar çocukluk ve saçmalık yapmasına imkan yok. Goodshell'e Ankara'ya gitmesini ve bu işi düzeltmesini salık verdim. Bu arada hemen AP muhabiri Miss Ring'i çağırarak durumu anlattım; böylece hiç olmazsa kendimi Amerika'da tanıtmak olanağını buluruz. Daha çok beklemeye cesaret edemedim; çünkü kimbilir, belki de Türk Amerikan ilişkilerinin görüşülmesine yarın Senatoda başlanabilir. Benim salık vermem üzerine Miss Ring telgrafını çekmeden önce Goodshell ile görüşmeye gitti; sonra bana gelerek telini okudu; çok iyi buldum...

29 ŞUBAT, 1928

İnsan Türkiye'de çokça kalır ve Türklerle geniş şekilde ilişkide bulunursa şunu anlıyor ki, Türklerin ne sözlerine, ne de davranışlarına bakarak zihinlerinden geçen şeyi anlamak olanaksızdır. Eğer sabır ve itidalinizi koruyabilirsiniz, kendilerini bu bakımdan incelemek çok ilginç bir araştırma olur. Rüştü Bey'le konuşmalarımı irdeliyor ve şunlarla karşılaşıyorum:

Geçen yıl 22 Eylülde bana, Muhtar Bey'in ay sonundan önce yada ekimde kalkacak ilk gemi ile Washington'a hareket edeceğini bildiriyordu; oysa şimdi biliyoruz ki, Muhtar Bey'in o an Kasımdan önce hareket etmek aklından bile geçmiyordu.

10 Aralıkta Cumhurbaşkanımız Coolidge'in Muhtar Bey'e verdiği söylevin tam metnini Türk gazetelerinde aynen yayınlattıracağına, Muhtar Bey'in Amerika'ya varışı konusunda Yakup Kadri Bey'in verdiği yanlış haberleri düzeltireceğine söz

vremişti. Bu sözlerinden hiçbirini tutmadı. Yine 10 Aralıkta silâhsızlanma Hazırlık Komisyonunun 15 Martta Cenevre'de yapacağı toplantıda Türkiye'nin kesin şekilde temsil edileceğini ve belirli bir program sunacağına söz vermişti. Daha sonra 7 Şubatta kendisinin bu konuda tekrar fikrini yokladığımda, uluslararası konferanslar işi ile görevli bulunan yardımcısı Ragıp Raif Bey'in bu sorun hakkında hiçbir şey bilmediğini ve bu toplantıda bulunmak için davetiye bile almamış olduklarını söyledi.

10 Ocakta, Çan Kay Şek'in Gazi'nin eserine karşı büyük bir hayranlık duyduğunu, onun yaptıklarını Çin'de de aynen uygulamak istediğini, Türk hükûmet sistemini incelemek üzere Ankara'ya 14 kişilik bir kurul gönderdiğini, bu kurulun şimdi Port Sait'te bulunduğunu ve kısa süre sonra Ankara'ya geleceklerini söyledi. Oysa Mart başında Dışişleri Bakanlığı'nda ne bu kurul, ne de Ankara'ya gelişi konusunda hiçbir bilgi yoktu. Çan Kay Şek'in yalnız Gazi'ye bir fotoğrafını göndermiş olduğu söyleniyordu.

7 Şubatta Amerikan okulları aleyhine açılan basın kampanyasını durduracağını vaadetmişti. Oysa aynı nitelikteki yayın on gün sürdü.

Aylarca önce, okulların yeniden açılmasının, Anadolu'daki okul yapılarımızın Millî Eğitim Bakanlığı'nca satın alınması için yapılacak görüşmelere bağlı olduğunu söylemişti.

Hemen bu görüşmeler için Goodshell'in davet edilmesini rica ettim. Fakat bu davet bugüne dek olmadı.

20 Şubattaki son görüşmemizde, okullardan bir ya da birkaçının yeniden açılmasına hemen izin vermek suretiyle bir olumlu jest yapılması, böylece Bursa olayının uyandırdığı olumsuz etkinin bir dereceye dek hafifletilmesini rica ettiğimde, Rüştü Bey Merzifon'daki okula bir teknik bölüm eklenmesi ve Sivas'taki erkek okulunun yeniden açılması için izin verildiği haberini gönderdi. Şimdi anlaşılıyor ki, millî Eğitim Bakanlığı çok daha önceden ve kendi girişimi ile Merzifon'da teknik kurslar açılmasını rica etmiş; yani şimdi verilen izin bir ayrıcalık değilmiş. Sivas'taki okula gelince, bunun binası da beş yıl süre ile Sağlık Bakanlığı'na kiraya verilmiş; bu duruma göre okulun 1930'dan önce açılması olanaksız. Böyle olduğu halde bakanlık, okulun açılması için ileri sürdüğü koşullardan birinde, derslere gelecek öğretim döneminde, yani 1928 Eylülünde başlanmasını istiyor.

Madalyanın öteki yüzünü ise şu olaylarla belirtmek isterim:

Son olarak Muhtar Bey'in Amerika'ya vakit geçirmeden hareket etmesinin gereğinden

söz ettiğimde Rüştü Bey, Muhtar Bey'in bir saat içinde hazırlığa başlaması için kesin emir verdi.

Muhtar Bey olayı karşısında çok anlayışlı bir tavır takındı.

Türk-Amerikan Antlaşması karşısında Türk hükûmetinin görüşü hakkında hayret edilecek kadar açık konuştu ve Amerikan hükûmeti yeniden görüşmelere başlamayı isteyinceye dek ilişkilerimizin şimdiki esaslar üzerinde süreceğini, İsmet Paşa ile fikir birliği ettiğini kendiliğinden söyledi. Bir süre sonra Bursa olayı konusunda basını yatıştırdı ve tahrikçi denetimleri durdurttu, ancak bu yatışma ve durma, doğal bir şekilde kendiliğinden de olmuş olabilir.

Rüştü Bey, konusundaki açık izlenimim şu ki, kendisi ileriye geriyi hesaplamadan konuşan büyük bir söz ebesi ve büyük bir nazariyeci...

Sorunların derinliğine ilişkin bölümlerinde bilgili değil. Sözlerini ve güvencelerini hem şüphe, hem de ihtiyatla karşılamalı. Onun bu durumu beni Dışişleri Bakanlığımıza karşı pek doğal olarak güç durumlara düşürüyor: Verdiği sözleri ve demeçleri gerçek diye kabullenerek Bakanlığa bildiriyorum, fakat sonradan bunları ya değiştirmek ya da tersine çevirmek zorunda kalıyorum. Birçok ülkede dışişleri bakanları tam yetki ile konuşur ve hükûmetinin kesin düşüncelerini bildirir; ya da hükûmetin henüz kesin bir kararı yoksa, kendi payına söz vermez ve tedbir kaydı ile sözlerini tartar. Rüştü Bey hiç böyle yapmıyor: Kendi ve hükûmeti hesabına kesin konuşuyor, sonra da kendisini ve hükûmetini ters yola çeviriyor, hatta bazen sözlerini düzeltmek zahmetine bile katlanmıyor. Benim için yeni bir diplomasi şekli.

Okulların açılması sorununa gelince; bunun Necati Bey'in makyavelce bir taktiği olduğuna inanıyorum. O olumlu jestini yaptı. Öyle bir jest ki uygulanması mümkün olmayan bir şey olduğu için ona hiçbir şeye mal olmadı. Ancak ne de olsa bu jest Amerika'da iyi bir etki bırakacak ve bu bakımdan yararlı olacak. Bununla birlikte Necati Bey'in okullarımızı açmaya hiç niyeti olmadığına eminim. Goodshell yeniden karşı koymamı istiyor. Fakat şimdilik hiçbir şey yapmak istemiyorum. Kendisi Ankara'ya gitmeli ve durumun ne olduğunu anlamalı. Belki de gidecek ve geçen yıl olduğu gibi bir görüşme sağlamayı başaracak. Necati Bey bir yolunu bulup onu atlatacak. Okulların geleceği için umutlandırıcı hiçbir yön göremiyorum. Ben elimden geleni yaptım ve hemen hemen tamamen başarısızlığa uğradım.

23 MART, 1928

Yeni bir okul olayı, bu kere İstanbul'daki kolejde oldu. Millîyet gazetesi bunun

Robert Kolejde olduğunu, iki Yunanlı öğrencinin Türk öğrencilerin önünde Türkiye haritasını yırttıklarını haber verdi. Kız Koleji Müdiresinin bana anlattığına göre, adı geçen kolejin hazırlık sınıfında bulunan 10 yaşlarında iki çocuk, çalışma salonunda asılı duran bir Türkiye haritası üzerinde delikler açmışlar ve Türkiye hakkında yakışsız işaretler yapmışlar. Türk öğrenciler bunu derhal Millîyet'e haber vermişler. Suçlu öğrencilerden biri Rum, öteki Maltalı imiş. İkisi de hemen okuldan çıkarılmış, polisler soruşturma yapmaya geldiler, fakat olayın burada kapanacağı umuluyor. On yaşlarında iki çocuğun düşüncesizce yaptıkları bu iş için okuldan çıkarılma cezası çok ve aşırı bir ceza oldu, fakat şu anda ülkede bağnaz millîyetçilik o kadar şahlanmıştı ki, kolejin daha yumuşak davranması kendi adına pek hayırlı olmazdı...

6 NİSAN, 1928

Saat 17.15'de masamda otururken iki telgraf geldi. Bunlardan biri Dışişleri Bakanımız Kellog'dan. Şöyle diyor: "Türkiye'ye elçi olarak atanmanızın Senatoca onaylandığını bildirmekle özel bir memnunluk duymaktayım. Cumhurbaşkanı ve ben, şahsınız adına çok iyi koşullar içerisinde bugüne dek başardığınız işleri takdir etmekteyiz. Elçiliğiniz onaylandığı için Türk-Amerikan ilişkilerinin gelişmesi ve sağlamlanması konusunda geleceğe güvenle bakmaktayım."

Muhtar Bey'in telgrafı ise şu:

"Senatonuzun elçiliğinizi onayladığını öğrendim. Sevinçle ve tüm kalbimle tebrikler. Madam Grew'e saygılar."

Bu haber üzerine hepimiz bir bayram havasına büründük.

30 NİSAN, 1928

Dışişleri Bakanlığımıza, Bursa'daki üç öğretmenin üç gün hapse ve üç lira para cezasına mahkûm edildiğini ve avukatın kararı temyiz ettiğini bildiren bir tel çektim. Ayrıca Ankara'daki Elçilik Kâtibimize de telle şu direktifi verdim:

"Bursa'daki öğretmenlerden üçü de suçlu bulunmuş ve üç gün hapse mahkûm edilmiştir. Bu haber hiç kuşkusuz Amerika'da çok olumsuz izlenim bırakacak ve Türk aleyhtarı propagandanın yeniden doğmasına yol açacak. Tevfik Rüştü Bey bana 19 Nisanda, binası kiraya verilmiş olduğu için çalışamayacak olan Sivas okulu yerine başka yerdeki bir okulun açılacağına söz vermişti. Eğer şimdi sözünü yerine getirir ve bunu Amerikan hükûmeti ile basınına bildirmekliğime izin verirse, Türk hükûmetinin iyi niyeti kanıtlanmış olur ve kamuoyu yatışır. Mümkün olduğu kadar iyi bir etki uyandırabilmesi için bu haberin hemen verilmesi gerekir. İsteğe en uygun

olanı, Talas'taki okulun yeniden açılmasıdır.

Sorunu Dışışleri Bakanlığı Genel Sekteri Enis Bey'le tartışabilirsin. Ancak bu girişimi diplomatik bir davranış olarak değil de, tım kişisel bir istekle yaptığını açıkla ve bir an önce harekete geçme konusunda salık vermeyi kendi adına yapıyormuş gibi göster..."

2 MAYIS, 1928

A.P. muhabiri bugün bana dedi ki, Bursa'da yargıç, öğretmenler aleyhine karar verdikten sonra avukata, Okul Mdiresi Miss Jilson'u sulandırmak ve mahkûm etmek zorunda kaldığı için çok üzüldüğünü, fakat bunu yapmak zorunda olduğunu söylemiş. Avukatın kanısına göre yargıç da Ankara'dan direktif almış, öğretmenleri beraat ettirerek Millî Eğitim Bakanlığını g duruma sokmaya cesaret edememiş, Miss Ring Eskişehir'de bulunan Yargıtay'ın, Bursa'nın havasından uzak bulunduğu için kararı bozacağı ve davayı yalnız kanıtlara bakıp inceleyeceği için hiç değilse Miss Jilson'u beraat ettireceği umudunda...

Miss Ring'in söylediğine göre Bursa halkı Şimdi ğretmenlere son derece dostça bakıyorlarmış; halkın duyguları düşmanlıktan tım bir sempatiye çevrilmiş...

8 MAYIS, 1928

Bazı diplomatik arkadaşlarım, yazılı ya da sözlü bir Şekilde ortaya çıkmadığı halde, Türkiye Cumhuriyetine karşı alttan kaynakayan bir muhalefet cereyanının gittikçe güçlendiğini ve önem kazandığını söylemektedir. Politik durumun bu bölümü hakkında Dışışleri Bakanlığımıza heyecan uyandırıcı haberler ve bunlarla ilgili yorumlar göndermeye devam ediyorum. Bunlardan ilki ve en önemlisi şu: İhsan Bey duruşmasının sonucu, bu davanın açılmasını tahrik etmiş olan İsmet Paşa'nın şahsında hkmet için bir darbeye ve prestij kaybına yol açtı. İhsan Bey'e yöneltilen ihanet suçu üzerine çok durulmadı, yalnızca nüfuz yolsuzluğu ve görevi ihmal gibi küçük suçlardan hüküm giydirildi. Duruşmaların başında kendisinin asılacağı sanılıyordu, tamamen sözde kalmak üzere üç yıl hapse mahkûm edildi. Hatta kendisini bu kadar mahkûm etmek bile güçlükle olmuş, yargıçlardan üçte biri bu kararı kabul etmemişler; ötekiler ise açık Şekilde hkmetin isteğine boyun eğmek için bu kararı vermişler. İhsan Bey davası hiç kuşkusuz politik bir nitelik taşımakta idi. Kendisinin, haklı veya haksız olarak, hkmete muhalefet ettiğinden Őüpheleniliyordu İnsan Bey'e yöneltilen suç, mahkemeye sevk edilmesinin ana nedenini gizlemek amacına dayanıyordu. Tahıl işleri için devletçe ayrılan parada yolsuzluk yapmak suçu ile eski Ticaret Bakanı Ali Cenani Bey'in mahkemeye sevki ise, hkmet

dışı çevrelerin kışkırtması ile olmuş. Ali Cenani Bey'in yakın dostları olan Gazi ve İsmet Paşa henüz duruma hakim olmaya fırsat bulamadan önce, iş adliyyeye intikal ettirilivermiş. Kendisi bir ay hapse ve hesabını veremediği 173 bin lirayı hükûmete geri vermeye mahkûm edildi.

Şimdiki halde hükûmet aleyhine yoğun bir kampanya açıldığına ilişkin hiçbir belirti bulunmadığı için, Divanı Âli'nin işlerinin gittikçe artacağı umulamaz. İhsan Bey'in kendisine gelince, verilen kararı dinlediğinde neşeli bir şekilde tebessüm etmişti, duruşma sonunda yenilgiye uğramak değil, fakat bir zafer kazandığını hissetmenin ifadesiydi bu.

Türkiye Cumhuriyeti içindeki politik durumun, hükûmetin halka inandırmak istediği kadar toz pembe olmadığı, belki aslında o kadar önemli olmayan çeşitli belirtilerden kendini açığa vuruyor.

1) Genel Müfettiş İbrahim Tali Bey'in yönetimi altında bulunan bazı doğu illerinin, baharda yollar geçilebilir duruma gelince derhal geliş gidişe açılacağı resmen bildirildiği halde, bu söz gerçekleştirilemedi. Bu bölgeler eskisi gibi yine sınıksıkı kapalı tutuluyor.

2) Diyarbakır'da oturan birisinin İngiltere Konsolosu Alexander Waugh'a anlattığına ve onun da bana aktardığına göre, Doğu illerinin yeni valisi oraya gelince, halktan bir kurul, hükûmete bağlılıklarını bildirmek üzere Ankara'ya gönderilmiş. Bu kurul dönüşte köylülerce karşılanmış, hükûmetin aldığı anti-İslâmik önlemler ve kararları protesto ettiklerinin bir işareti olmak üzere kulak ve burunları kesilerek Diyarbakır'a gönderilmiştir. Bu haberin doğruluğunu kesin olarak bilmeye olanak yok; fakat böyle bir olayın olması olanak dışında değil.

3) Ocak ayında Maraş'tan gelen bir Amerikan misyoneri ile konuşmuştum. Bana söylediğine göre, özellikle halifeliğin kaldırılmasından ötürü hükûmete karşı muhalefet gittikçe artmakta ve bu aleyhtarlık o bölgede her gün biraz daha açık bir şekil almaktaymış. Kendisi son günlerde yapmış olduğu bir ziyarette, valinin hem masasının üzerinde, hem de sağ ve soldaki üst çekmecelerde birer dolu tabanca olduğunu görmüş. Son günlerde evinin çevresinde silahlı nöbetçiler beklemekteymiş.

4) 7 Şubatta Tefvîk Rüştü Bey'le görüştüğümde bana Bursa'nın taassup ve muhalefet yatağı olduğunu, buradaki Amerikan okuluna karşı hükûmetin şiddetli önlemler almasının nedeninin, yalnız kendi kendisini savunmak amacından ileri geldiğini söylemişti. Yani halkı yatıştırmak ve hükûmet aleyhine propagandanın dini prensipler üzerine dayanmasını önlemek zorunluğu vardı.

Bu bizi, halifelğin, medreselerin, şer'i mahkemelerin, dervişlerin ve tekkelerin kaldırılması ve geçen yıl İsviçre Medeni Hukukunun kabul edilerek Türk çoğunluğunun din seçmekte serbest bırakılmasının bir sonucu olarak B. M. M.'nce son günlerde İslâmlığın devlet dini olarak tanınmasından vazgeçilmesi olayı üzerinde düşünmeye yöneltiyor.

Hukuk ve adalet gittikçe laikleştirildikçe, son adım olarak devletin kendini dinden ayırması kaçınılmaz bir sonuçtu. Fakat İslamlık Türkiye'nin medeniyetidir; Fransa gibi gerçekten Avrupalı olan ve dini gerçekten devletten ayırmış bulunan ülkelerden ayrı olarak, İslamlık'tan sıyrılmış Türkiye'nin, gelecekteki gelişmesine ve kültürüne temel olarak alabileceği, kendine özgü bir uygarlığı yoktur. Şimdi, bütün yapabileceği şey Batı'yı taklittir; bu taklidi Japonya gibi etkili bir şekilde başarıp, başaramaması ise, önce liderlerinin güçlü, otoriter ve uyma yeteneğine sahip olup olmamasına, ikinci olarak da içten içe kaynayan ve esas itibarıyla dini taassuba dayanan muhalefetin gücüne ve gelişmesine bağlıdır. Birinci noktada, Ankara'da bulunan herkesin gördüğü gibi, pek azı dışında (örneğin Fevzi Paşa), bugünkü liderler hep dine karşı ilgisiz kişilerdir. Bazıları kültürsüz, kimileri görgü ve ahlaki dürüstlükten yoksun, fakat her biri de ülkelerinin birlik ve güç kazanması, gelişip ilerlemesini tutkuyla isteyen yurtseverlik duyguları ile dopdolu insanlar. Bu, ulusun manevi ilerlemesini değilse bile, maddi ve politik gelişmesini sağlayacak... İkinci nokta, yani muhalefetin gelişmesi ve güçlenmesi konusunda doğruluk ve yanlışlığı ancak zamanın gösterebileceği ayrı ayrı fikirler var; fakat şurası kesin ki, İslamlığın bir kenara atılması, halkın belki büyük bir çoğunluğunda, özellikle Anadolu köylüsü arasında ezici derecede ağır olan vergilerden de çok hoşnutsuzluk uyandırmıştır; bu hoşnutsuzluğa dayanan muhalefetin, gelecekte kendisini göstermesi mümkündür.

Bu nedenle diplomat arkadaşlarım arasında şimdi de hükûmetin tehlikeli durumda olduğuna ve İsmet Paşa'nın istifaya zorunlu kılınması ile sonuçlanacak bir kabine krizinin güçlkle savuşturulmuş olduğuna inananlar var. Bunlara göre İhsan Bey fiyaskosu hükûmetin durumunu iyice sarsmış ve istifa tehlikesi ile burun buruna getirmiştir. Bu düşüncede olanların tahminlerine göre, ülkedeki birliği koruma gücünde olan biricik insan Mustafa Kemal bir gün hayata veda edecek, edince de kurduğu yapı yıkılacaktır. Öte yandan muhalefetin güç ve tehlikesini çok küçümseyen ve Gazi şimdi bile sahneden çekilse, arkalarında kendilerini sınımsız destekleyen orduya dayanarak İsmet, Fevzi ve Kâzım paşaların duruma hakim olacaklarına

inananlar da var. Ben bu sonuncu fikre katılmakla birlikte, herşeyin orduya bağlı olduğunu da görüyorum; eğer ordu şefleri bağlı kalırlarsa sorun yok; fakat generaller arasında ayrılık başgösterirse, sonucun ne olacağını önceden kestirmek mümkün değildir. Söylendiğine göre bu ayrılık şimdi de varmış. Gazi'nin sağlığı konusunda, şüphesiz muhalefet kaynaklarından çıkarılan heyecan verici dedikoduların gerçek olduğuna ilişkin hiçbir belirti yok. Son günlerde kulağıma gelen bir söylentiye göre, Gazi'ye bir ameliyat yapılarak böbreği alınmış. Bu ameliyatın nasıl yapıldığı, biri Türk, biri Ermeni, biri de yabancı olmak üzere üç doktorun bu ameliyatta hazır bulunduğu geniş olarak anlatılıyordu. sonradan anlaşıldı ki bu ameliyat, Gazi'nin berberince kötü şekilde kesildiği için mikrop kapan bir yüz sivilcesinin tedavi edilmesiymiş. Gazi sağlıklı bir hayat sürüyor: her gün ata biniyor, çiftliği ile uğraşiyor.

Gelecekteki iç çatışma ve krizler ne olursa olsun, Türk hükûmetinin komşuları ile dostane ilişkilerini perçinlemek için her türlü çabayı harcamasını doğal karşılamalıdır. İtalya ve Yunanistan'la yakında imzalanacak olan saldırmazlık antlaşmaları, tüm çabalarını yurt içindeki güçlüklerle didinmeye vermesini mümkün kılacağı ve içerde ciddi bir kriz çıkacak olursa, hiç değilse dışardan bir sıkıntı gelmesini önleyeceği için, Türk hükûmeti hesabına hayırlı olacak.

8 MAYIS 1928

Bursa okulunun kapanması, öğretmenlerin mahkûm edilmesi olaylarını gözden geçiren bir insan, tam bir laikleşme durumunda bulunan bir hükûmetin neden bu kadar telaş ve gürültü çıkardığını sormamazlık edemez. Ancak olayın Türkler için taşıdığı anlam, birkaç öğrencinin Hıristiyan olması değil, fakat dini bir sorunun milliyetçiliğe aykırı bir yöneliş olarak yorumlanmasıdır. Hükûmeti o kadar şiddetli şekilde harekete yöneltten de budur. Bunun en iyi ifadesini, 2, 9, ve 16 Şubat tarihlerinde çıkan Hayat dergisindeki üç yazıda görmek mümkündür. Ana neden, kültür uygarlığıdır. Hıristiyanlığın kendisi, dinsiz bir hükûmetin gözünde pek önem taşımaz. Türk öğrencilerine Hıristiyanlık telkini yapılmasının gerek Türk halkı, gerek Türk hükûmeti gözünde tehlikeli olan yönü, bu din hakkında yalnız tartışmalar yapılmasının bile çabuk etki altında kalan gençlerin Türk devletine karşı manevi bağlarını koparması olasılığıdır.

Mehmet Emin Bey Hayat dergisindeki yazılarının birinde şöyle diyor: "Yabancı okul, gençlik üzerinde politik bir etki kaynağıdır. Bu okullar, dersleri ve yetiştirme şekilleriyle, Türk gençliğini bağlı oldukları toplumdan yüz çevirtip başka

toplumlara sevgi gösterten ve yabancı bir ideale doğru sürükleyen kuruluşlardır. Yabancı okulların daha az önemli olmayan bir kötülüğü de, ücretlerinin çok yüksek oluşundan ötürü buraya yalnızca zengin ve yüksek sınıftaki ailelerin çocuklarının gönderilebilmesidir. Demokrasi için sınıf ahlakından daha şanslı bir şey yoktur. Zengin sınıf çocuklarının halkın çoğunluğundan ayrı bir eğitim görmesi, sonuçları çok tehlikeli olan sosyolojik bir hatadır. Ülkenin en büyük liderlerine bakınız: İçlerinden hiçbiri yabancı okullarının birinde iki saat bile oturmuş mudur? Karakter büyük ölçüde bir ulusal sorundur. Ancak ulusal bir çevrede şekil alır. Karakter dışardan getirilemez, çünkü o dışta, maddi bir şey değildir. Yabancı okul, çocuğun karakterine, yabancı ideallere göre şekil verir. İster dini, ister politik şekle dökülsün, yabancı idealler içinde yoğrulan karakter, ulusal Türk ideallerine aykırıdır. Çocuklarını yabancı okullarına veren aileler, evlatlarının ilerde büyük Türkler olmaları ihtimalini kendi elleri ile saf dışı ettiklerini düşünmeli değil midirler?"

Türlere göre böyle bir sorunda hiçbir uzlaşma söz konusu olamaz. Kültür milliyetçiliği. Bütün sorunun özünü meydana getiren şey, en basit deyimle işte budur.

Bunun tamamen tersi olarak, Amerika ve Kuzey Avrupa'da gözde olan öğretim ve genel eğitim şekillerinden Türkiye'de de yararlanılması için iktidarda bulunanlar arasında gittikçe artan başka bir yönelim bulunduğu da söyleniyor. Anglo-sakson ve Töton ülkelerindeki ticari girişim ruhunun ve Türkiye'nin ekonomik refaha kavuşması bakımından ticaret şekillerinin öğretimini kavramış bulunan bu kişiler, bu öğretim sistemini kabullenmeye yönelmektedirler. Hem milletvekili hem de gazeteci olduğundan görüşlerini geniş ölçüde yayabilen Falih Rıfkı Bey'in, geçen yıl Rio de Janeiro'ya yaptığı ziyaret sırasında, Brezilya'daki Latin ırkından olan yerli halkın basit usullerine karşılık Amerikalı ve İngilizlerin taşıdıkları ticari girişim ruhunun güçlü şekilde etkisi altında kaldığı söyleniyor. Bu görüşte bulunanlara göre Türkiye, Latin kültürü hayranlığını bırakarak, Kuzey Amerika ve Kuzey Batı Avrupa kültürünü benimsemek yolundadır. Son günlerde Saffet ve Ruşen Eşref beyler gibi bazı ileri gelen milletvekillerinin İngiliz dilini öğrenmeye karşı gittikçe daha çok ilgi göstermeleri de bunun bir kanıtı olarak gösterilmektedir.

3 TEMMUZ 1928

Oscar Straus'un 1922'de Boston'da yayımlanmış olan "Dört Yönetim Altında" adlı

eserini okurken hayretle gördüm ki, geçen yüzyılın sonlarında burada elçi olarak bulunduğu sıralarda kendisini en çok uğraştıran sorun, misyoner okullarının korunması olmuş, Türkler şimdiki gibi, o devirde de ve aynı nedenlerle okulları kapatmışlar. O da neşe verici sözler ve sonu gelmez geciktirmelerle karşılaşmış. Demek memurlar pek fazla değişmemiş.

20 TEMMUZ 1928

Akşam yemeğine oturmadan az önce Ruşen Eşref Bey'i telefona çağırdılar. Gazi kendisinin hemen gelmesini istemiş. Bunun için yemeğe kalamayacağını söyledi. Başka hiçbir ülkede görülmeyen bu şekildeki keyfi davranışlar karşısında ne düşündüğümü karımla birlikte kendisine söyledik, milletvekillerinin ziyafet düzenlerini böyle son dakikada bozmalarının diplomatları hiç de memnun edecek bir davranış olmadığına işaret ettik. Ben, bizim cumhurbaşkanımızın basit bir işaretle bir misafirin yemeği bırakmasına asla meydan vermeyeceğini söyledim. Ruşen Eşref Bey'in çok açık ve içten konuştuğunu bildiğimiz için, ben de bu fırsattan yararlanarak içimi döktüm. Sözlerimizi anlayışla dinledi ve dedi ki: "Türkiye bir avuç insanca yönetilmektedir, kendisi de bunlardan biridir; Gazi sabahları çok geç kalkmakta ve genellikle geceleri çalışmak istemektedir; işte bu nedenle kendisi çağırdığında gitmemek mümkün değildir; herhalde Gazi'nin şu anda görüşecek, önemli bir işi vardır."

Daha sonra bana anlattığına göre o akşam saat 22'de sarayda yemek yemişler; gece yarısından başlayarak sabah saat 5'e kadar çalışmışlar. Kendisi pekâla bizimle yemek yiyebilir ve yemekten hemen sonra Gazi'ye gitmek üzere ayrılabilirdi. Fakat Gazi çağırdığında, hiç kimse başkalarına verdiği sözü yerine getirmeye cesaret edemiyor (1).

17 AĞUSTOS 1928

Öğle yemeğinden sonra karımla birlikte elçiliğin yatı ile Suadiye'ye gittik. Yolumuzun üzerinde bulunan Moda kıyısı donatılmış ve yıllık kürek yarışlarından ötürü Türk savaş gemileri ve sandallarla dolmuştu. Gazi'nin geniş yatı üzerinde önceden Arap harfleri ile yazılmış "Ertuğrul" kelimesinin şimdi Lâtin harfleri ile yazılmış olduğu hemen dikkatimi çekti. Lâtin sayıları bir ay önce tramvay arabaları üzerinde görülmeye başlamıştı. Birkaç gün önce de adı Lâtin harfleriyle yazılmış bir Türk vapurunun evimizin önünden geçtiğini görmüştük. Ruşen Eşref Bey'in bana söylediğine göre Dolmabahçe Sarayı'nda yeni alfabeyi öğrenmek için her gün ders yapıyormuş, bu derslere Gazi de her zaman geliyormüş. Ruşen Eşref Bey

yeni alfabenin, başlangıçta sanıldığından çok daha erken olarak, bir ya da iki yıl içinde tutunacağına ve yerleşeceğine inanıyor. Fransızca olarak yayınlanmakta olan Milliyet gazetesinde hemen her gün yeni harflerle Türkçe yazılar yayınlanmaya başlıyor. İlgiyi uyandırmak için her çeşit çaba gösterilmekte. Son söylevlerinden birinde Gazi, Türk halkının yüzde sekseninin okuma yazma bilmemesinin bir rezalet olduğunu ve herkesin yeni alfabeyi öğrenme ve öğretmeyi bir vatan görevi olarak ele alması gerektiğini söyledi.

20 AĞUSTOS 1928

Talas'ta bulunan Goodshell'den çok iyi haberler aldım. Millî Eğitim Bakanlığı sonunda Talas'taki Amerikan okulunu açmaya karar vermiş. Bunun için ileri sürdüğü beş koşul Mr. Nilson'ca kabul edildi. Ahlâk ve yurt bilgisi, Türkçe ve Türkiye Coğrafyası, Türk Ticaret Hukuku gibi derslerin Türk öğretmenlerince verilmesi, müdür yardımcısının bir Türk olması ve öteki koşullar uygun görülüyor. Bu haber üzerine, Bursa öğretmenlerinin Eskişehir'deki temyizi kazandıklarına ilişkin resmi olmayan haberleri de alınca, sindirilmemiş bir yemek gibi, aylardan beri zihnimde oturmuş bulunan bir yükün kalktığını duydum...

8 EYLÜL 1928

Milletvekilllerinden bir kısmı yeni harflerin kullanılmasına itiraz etmişlerdi. Gazi, Dolmabahçe Sarayı'nda 300 kişilik bir toplantı düzenledi; karşı gelen milletvekillerini kürsüye çıkarttı, itirazlarını açıklattı, sonra da İsmet Paşa aracılığı ile kendilerine haber salarak, itiraz sevdasından vazgeçerlerse kendileri için daha iyi olacağını, söyledi. Böylece karşı koyma daha doğarken bastırıldı, yeniden gözden geçirilmiş olan Türk dili tek adamca düzenlenerek dikte ettirildi.

13 EYLÜL 1928

Verdiğimiz öğle yemeğine Fransız Elçisi Charles, Falih Rıfkı Bey, General de Rond ve eşi geldiler.

Yeni alfabe komisyonunun başkanı Falih Rıfkı ve parti içinde alfabe hareketini yaymakla görevli olan Saffet beylerin ikisi de kendilerini tüm bu işe vermişler ve bütün ülkede bugüne dek sağlanan ilerlemeden coşkun bir heyecan duyuyorlar. Kızlar, İstanbul'da en aşağı sınıftan insanların bile alfabeye çalıştıklarını gördüklerini söylüyorlar. Otomobil plakalarında Lâtin harflerini kullanan ilk elçilik biz olduk, Gazi'nin kararı tüm ülkeye yayılınca, ben de tüm elçilik plakalarına "U.S.A." - Amerika Sefareti- 359" yazılması için emir verdim. Bunu da Gazi hemen haber alabilsin diye Ruşen Eşref Bey'e göstermekten özel bir zevk duydum. Ertesi gün ilk

gümrük beyannamemizi yeni harflerle yazdık: Kavas bunu gümrük memuruna götürünce, memur şöyle bir göz atmış ve Türkçeye çevirerek, getirmesini söyledikten sonra geri vermiş. Fakat kendisine bunun zaten Türkçe olarak yazılmış bulunduğunu bildirince isteksiz bir şekilde beyannameyi kabul etmiş. Adları büyük harflerle yazılmış olan Türk gemileri, hatta şirket vapurlarının sayısı gün geçtikçe artıyor.

Burası ilerlemeye gerçekten çok yetenekli bir ülke. Bir kararı gerçekleştireceklerinde hiç vakit kaybetmiyorlar. İkinci adım, hafta tatili olarak cuma yerine pazar gününün kabulü olacak; eğer buna da Meclisin gelecek oturumunda kararı verilecek olursa hiç şaşmayacağım. Saffet Bey'in işaret ettiği gibi hafta tatilinin cumaya rastlaması, yabancı ülkelerle yapılan tüm ticaret işlerinin haftada üç gün kesilmesine yol açıyor. Çünkü Türklerin hafta tatili bitince yabancıları başladığından, perşembe günü öğleden sonra, cuma, cumartesi öğleden sonra ve pazar günleri iş yapılamıyor. Pazar tatilinin kabul edilmesi Türkiye'nin şekil bakımından batılılaşmasının son adımı olacak.

Yalnız bir adım atılmayacak: Yani Kur'an'ı yeni harflerle yazmaya girişilmeyecek.. Çünkü bu, benim kanımca, çok tehlikeli bir iş olurdu; Saffet Bey'in söylediği gibi, bunun gereği de yoktur. Ülkedeki din unsuru birbiri arkasından karşılaştığı darbelerle dayanmak zorunda bırakıldı, fakat Kur'an'ın yazısını değiştirmek bu darbelerin en ağırı olacak.

21 EYLÜL, 1928

Halide Edip Hanımın Türk Mücadelesi (The Turkish Ordeal) adlı kitabını bitirdim. Kitap 1918'den 1923'e dek meydana gelen olayların baştan başa tek yönlü açıklamasıdır. İngilizlerin ve Yunanlıların zulümlerini en canlı ve dehşet verici renklerle tasvir ettiği için, Türk millîyetçilik davasının ve kahramanca başarılarının çok iyi bir propagandasıdır. Eğer çok satılacak olursa Amerikan halkı üzerinde çok yararlı bir etki uyandırabilir sanırım; çünkü "altta kalan"ın geçirdiği bunalımları, ızdırapları çok dramatik şekilde tasvir etmektedir; iyi yürekli Amerikalılar genellikle bu gibi kişilere yakınlık duyarlar. Halide Hanım, Türk millîyetçiliği sorununa tüm kalbiyle bağlı kalmıştır; fakat Mustafa Kemal aleyhindeki kanılarında çok samimidir. Kitabının son satırlarında bu kanısını çok zekice özetliyor:

"Bütün istiklâl mücadelesi sırasında Mustafa Kemal'i Türk ulusu kendi sembolü olarak yüceltmıştır. Bu nedenle her gerçek Türk'ün, hatta onarılmaz derecede haksızlık ettiği kişilerin bile kalbinde, Mustafa Kemal Paşa'nın tahtı

bulunacaktır." (Halide Edip, The Turkish Ordeal - New-York: The Century Co. 1928, say. 407)

Gazi, övülür gibi görünerek işte böyle yeriliyor. Devlet Başkanı hakkında derken anlaşılıyor ki aleyhinde konuşmak büyük suç. Bununla birlikte ben o kanıdayım ki, Halide'nin bütün kitabında ve Asia dergisindeki yazılarında Gazi'ye yüklediği özellikler, kendisini ve büyük adamların çoğunu büyük işler başarmaya muktedir kılmış özelliklerden ibarettir. Kişisel güç, irade gücü, kişisel girişim ve tutku, hatta acımasızlık, birçok ulusal kahramanın özellikleri olmuştur, öyle ki, bu özelliklere sahip olmasalardı, hiçbir zaman ulusal kahraman olamazlardı. Belki, Halide, Gazi'nin özel yaşantısına ilişkin söylediklerinde biraz ileri gitmiştir, fakat ne olursa olsun bunların tümü doğrudur ve boş şeyler için enerji harcayan tek güçlü adam Mustafa Kemal değildir.

Önemli olan sonuçlardır ve eğer Gazi daha az acımasız olsa, dinî esaslara dayanan muhalefete karşı daha uzlaşıcı davransaydı, kurulan eser iskambil kağıtlarından yapılmış bir yapı gibi çoktan yıkılıp gitmiş olurdu. Bir süre daha millîyetçiler otokratik ve ultrachauvinistic (bağnazlık derecesinde aşırı millîyetçi) politikayı sürdürmek zorundadırlar, ta ki bugünkü durum billurlaşsın ve bir kuşak yetişsin. Basında ve başka yerlerdeki tanrılaştırma davranışı insanı sinirlendirmekle birlikte, bu ulus için, bu durumda izlenebilecek en akıllıca yolun bu olduğuna kuşku yoktur.

23 ŞUBAT, 1930

Kişiler arasındaki küskünlük ve kırgınlıkların, Türk politikasında, politik inançlardan çok daha önemli rol oynamış ve hâlâ da oynamakta olduğunu gittikçe daha iyi anlıyorum. Anadolu Millî Mücadelesi'nin başladığı tarihten beri, liderler arasındaki anlaşmazlıklar, birçok durumlarda politik görüş ayrılıklarından çok, birbirlerinin kişiliklerine karşı duydukları sempati veya antipatilerden doğmuştur. Bunun en iyi örneğini şimdiki gruplaşmalardan anlamak olasıdır. Bir yanda ayrı politik görüşlere sahip kişiler işbirliği yaparlarken, öte yanda aynı görüşlerin sahipleri birbirleriyle geçinemiyorlar. Cumhuriyetin ilk günlerinde geçimsizlik çıkaran grubun muhafazakârlar olduğu kabul edilmişse de, gerçekte bunlar, Gazi'nin çevresinde toplanan ve ilerici olduklarını söyleyen birçoklarından daha muhafazakar değildirler. O zamanki başlıca politik sorun parlamento rejimi ve diktatörlük tartışması idi; fakat gruplaşmalar yalnız bu sorun karşısında olmuyordu. Örneğin, Fethi, Hamdullah Suphi, Nusret Sadullah, Edip Servet vb. beylerle İstiklal

Mahkemesi'nin Ali Bey'i, Necati Bey ve ötekileri aynı düşünce okulundan saymak pek güçtür; buna karşılık birinci tipteki birçok kişinin ayrılıp karşı tarafa geçtiklerini görmekteyiz. Halide Hanımı ve potilik ideallerini bilmem, fakat kitabından aldığım izlenime göre, onun bugünkü durumuna yön veren başlıca neden, kişisel kırgınlık ve küskünlük olmuştur. Bana öyle görünüyor ki... Cumhuriyetin ilk sahnelerindeki ana aktörlerin kişisel ilişkileri, kendilerinin inaçlarından daha çok hesaba katılmıştır. Böylece bir grup sürekli olarak güç kazanmış, ötekiler ise ihmale uğramıştır; bu arada ortaya çıkan ihtiras çatışmaları, grup incinmeleri, rekabetler ve bunların doğurduğu anlaşmazlıklar, ilginç bir tartışma konusudur... Bugünkü duruma gelince, işaret ettiğim bakımdan çok bir değişiklik olduğunu sanmıyorum. Gördüğüm durum şudur ki Gazi, çevresinde bulunanların ve danışmanlarının kişisel düşmanlıklarını, bunları birbirlerine karşı ileri sürerek dayanıklı bir denge sağlayabilmesi için, yatıştırmaya değil de, körüklemeye çalışıyor. Geçenlerde Nuri ile Falih Rıfkı, Vasıf ile Recep Zühtü beyler arasında birer yumruk kavgası yapıldı (1). Bir söylentiye göre yine geçenlerde Kütahya milletvekili ve Gazi'nin mahrem arkadaşlarından olan Nuri Bey kabineden özel bir ricada bulunarak, devlet yapılarındaki kalorifer tesisatı yapımının, temsilcisi bulunduğu bir firmaya verilmesini istemiş. Anlaşıldığına göre İsmet Paşa, bu işin ancak en ucuz fiat isteyen firmaya verilebileceği kuralına aykırı olduğunu söyleyerek bu isteği reddetmiş. Nuri Bey fena halde kızmış ve Başbakan aleyhine, onun ekonomi politikasını yererek, özellikle demiryolu politikasını budalaca bulduğunu söyleyerek el altından propagandaya girişmiş. Nuri Bey'in, Gazi ile İsmet Paşa'nın arasını ne dereceye kadar açabileceği bilinmiyor, fakat İsmet Paşa'nın istifa edeceğine ilişkin öteden beri ortada dolaşan söylentilerin yeniden ortaya çıkmasının kaynağı budur sanıyorum. Şüphesiz bu söylentilere kulak asmamak gerek, fakat ne de olsa bu derece duman çıkan yerde ateş bulunması gerekir. Öyle sanıyorum ki, Gazi, bu kavgaları gizli bir neşe ile seyrediyor; çünkü kendi güvenliğinin, kişiler arasındaki geçimsizliklere büyük ölçüde bağlı olduğunu hissediyor. Bununla birlikte İsmet Paşa "bir sıkıntılar denizi" içindeki sessizlikle kendi yolunu sürdürüyor, zaman zaman ekonomik hatalar yapmakla birlikte, öyle sanıyorum ki ayaklarının çevresinde gürültü çıkaranlara ve çelme takmaya yeltenenlere pek aldırıyor.

6 AĞUSTOS 1930

Öğleden sonra Gillespie heyecanla bana geldi ve birisi milletvekili olan iki Türk

arkadaşından, artık hükûmetin yaptığı hataların sorumluluğunu yüklenmek istemediği için Gazi'nin Halk Partisi'nden istifa edeceğini ve hiçbir partiden olmayacağını duyduğunu söyledi. Gazi, Fransa'da elçi olarak bulunan Fethi Bey'i çağırarak ve Liberal Parti (Serbest Fırka) adı ile yine bir parti kurmasını isteyecekti. Bu bir muhalefet partisi olacak ve şimdi sürgünde bulunan Rauf Bey, Dr. Adnan Bey, Halide Hanım ve öteki eski liberallerin yurda dönmelerine izin verilecekti. Bu son derece ciddi ve önemli bir haberdir. Eğer doğru ise, izlenen yoldaki bu anî değişmeyi doğru olarak görmek ve bunun yalnız İsmet Paşa'dan kurtulmak için yapılan bir manevra mı, yoksa diktatörlükten iyi niyetlerle ayrılıp iki partili normal bir cumhuriyetçi hükûmete gitmek için gerçek bir girişim mi olduğunu anlamak için elçilikte enine boyuna düşünmemiz ve tartışma yapmamız gerekecektir. Haber doğru çıkarsa, Türkiye'ye geldiğimden bu yana ilk olarak en büyük politik gelişmeye tanık olacağım demektir.

11 AĞUSTOS, 1930

Şüphesiz bütün düşüncelerimiz yeni politik bomba ile dolu. Bunun gerçek anlamını kavramak ve altında neler yattığını anlamak için kafamızı bir hayli çalıştırmamız gerekiyor. Bu sabah elçilik erkânı ile bir toplantı yaptık ve bir saat kadar çalıştık. Dışişleri Bakanlığımıza olayla ilgili şu bilgiyi verdim:

"Burada ansızın önemli bir politik gelişme oldu. Fethi Bey, Fransa Elçiliği'nden istifa etmiş ve Gazi'ye gönderdiği bir mektupta, muhalefet partisi olarak çalışmak üzere yeni bir parti kurmak niyetinde olduğunu bildirmiştir. Birbuçuk ay önce yazıldığı açıkça belli olmakla birlikte ancak şimdi yayınlanan bu mektupta Fethi Bey, hükûmeti mali ve ekonomik konularda yanlış bir politika izlemiş olmakla suçlamakta, ülkedeki ekonomik çöküntünün kısmen bu ekonomik hatalardan ileri geldiğini söylemekte ve dışişlerinin yönetimi kadar, adlî yönetimi de yermektedir. Düşüncelerini özetleyerek, Türkiye'de işlerin kötü gitmesini; B.M.M.'nin tek partiden kurulmasına, milletvekillerinin Mecliste rahatça tartışamayıp ve kendi kabinelerini yermekten kaçınmalarına, böylece hükûmetin sorumsuzmuş gibi bir duruma gelmiş olmasına bağlamaktadır. Bütün bunlardan kurtulmanın çaresi olarak gerek Mecliste, gerek basında tam politik tartışma özgürlüğüne sahip bir muhalefet partisi kurulması gereğinden söz edilmektedir.

Bu mektubu almış olduğunu açıklayan Gazi, Fethi Bey'in önerisini uygun bulmuş ve kurulacak yeni partiyi memnurlukla karşılayacağını bildirmiş; millet işlerinin rahatça tartışılmasına olanak verecek olan bu partinin kurulmasının cumhuriyetin

ana kurallarına uygun olduğu inancını belirtmiştir.

Yeni partinin doğuşu, herkesçe lâıyk olduğu ilgi ile karşılandı. Yalova'daki yazlık köşkünde verilen baloda, Gazi, Fethi Bey'le birlikte resim çekti. Fethi Bey ve İsmet Paşa halkın karşısına birlikte çıktılar ve İsmet Paşa eski "arkadaşı"nın politika sahnesine çıkışını memnunlukla karşılamış olduğunu, hükûmetin ve Halk Partisinin, Mecliste tartışma anı geldiğinde yeni partinin politikası ve ileri sürdüğü fikirlere itibar göstereceğini açıkça belirtti. Yarın gazetesinin ateşli editörü, Fethi Bey'e telgrafla tebriklerini sundu. Kendisine verdiği cevapta Fethi Bey, henüz programını hazırlamakta olduğunu bildirdi. Fakat "Yarın" Fethi Bey'in çalışmalarının tamamlanmasını beklemedi ve hem partinin programını, hem de buraya girecekleri söylenen milletvekillerinin adlarını yayınladı. Bu listede politik idealleri birbirlerine aykırı olan o kadar insan var ki, bunların olumlu fikirlerde değil de, yalnız olumsuz bazı duygu ve davranışlarda birleştikleri kanısını uyandırıyor. Önümüzdeki birkaç ay içinde çok daha önemli olaylar geçebilir. Fethi Bey'in Başbakan olarak İsmet Paşa'nın yerine geçeceği, Gazi'nin Halk Partisinden istifa ederek politik otoritesini iki parti arasındaki barışı korumaya vereceği söyleniyor.

Bütün bu olup bitenler bir sürü tahminlere yol açıyor. Ancak bundan sonra baş gösterecek olaylar ve yeni kanıtlarla durumun içyüzünü kesin olarak teşhis edinceye kadar, bunları yalnız birer tahmin olarak kabul etmek gerekir. İnsan kendi kendine soruyor: Bu olayların ne kadarını politik ideallerin gelişmesine, ne kadarını da İsmet Paşa ve hükûmetinden kurtulmak için başvurulmuş oportünist bir politika manevrasına bağlamak mümkündür. Yeni parti nasıl bir düzende kurulacak, üyeleri nasıl seçilecek, şimdiki milletvekillerinden ne kadarı buna girecek; ne gibi doğru bir yol bulunacak da, mücadeleci bir yaratılıştaki olan İsmet Paşa ayak diretecek olursa, Fethi Bey Başbakan olabilecek ve kabinesini kurabilecek? Ve sonuç olarak şu soru akla geliyor; bütün bunlar ne dereceye kadar sırf bir gösterişten ibarettir, normal parti hükûmeti beş yıllık diktatörlüğün ne dereceye kadar yerine geçebilecektir, iktidarda bulunanlar Mecliste ve basında haklı ve serbest tartışma ve yermelere ne dereceye kadar tolerans gösterecektir?

Sorunun politik ideal cephesini ele alınca, koşullar elverdiğinde iki partili sisteme geçmenin, bazı Türk liderlerinin zihninde bir süreden beri son amaç olarak yaşatıldığını kabul etmek gerekir. Gazi, 1925'den beri Türk politik hayatının taşıdığı anormal karakterin açıkça farkındaydı ve Batı demokrasisi ve parlamento

kurallarına daha çok yaklaşmak için Türkiye'nin iç ve dış durumunun uygun duruma geleceği anı büyük bir heyecanla beklemekteydi. Gazi'nin çok yakın bazı arkadaşlarıyla iki partili sistemi 1928'de tartıştığına inanmak için nedenler vardır ve Gazi'nin emriyle bir muhalefet partisi kurulmasının, öteki reformların yapılış şekillerine tamamen uygun olduğunu kabul etmek gerekir.

1924'de "Genç Türk" politikacıları, padişahçılar, entellektüeller, dinî mezhepler temsilcileri ve "Entente liberale" tarafından Terakki Partisi adı ile yine bir parti kurulmuştu. Bu parti Rauf Bey, Refet Paşa, Dr. Adnan Bey ve Kâzım Karabekir Paşa tarafından, başında Gazi'nin bulunduğu Halk Partisine karşı bir muhalefet partisi olarak kurulmuştu. Başlangıçta Gazi bir muhalefet partisine izin vermeye istekli görünmüştü de, Terakkicilerin gittikçe artan gücü ve 1925'de çıkan Kürt isyanı ile ilgili olduklarından şüphe edilmesi, partinin kapatılmasına ve liderlerine gözdağı verilmesine yol açmıştır. Terakkicilere sempati duyan Fethi Bey kabinesi düşmüş, Fethi Bey, Paris'e elçi olarak gönderilmişti. Ancak kabul etmek gerekir ki, o partinin ansızın doğuşu o sırada hoşnutlukla karşılanmamıştı; oysa şimdiki yeni partinin durumu hiç böyle değil... Şu noktaya da işaret edebiliriz ki, geçen yıl hükûmetin politikası ve çalışması hakkında da basında çıkan eleştirilere tamamen değilse bile -diktatörlüğün ilk yıllarına oranla çok daha fazla- tolerans gösterilmişti. Söz özgürlüğüne daha çok yer verilmesi için genel bir eğilim gösterilmiştir; bunun için yeni partinin doğuşunu, bu eğilimin bir sonucu ve Türkiye'nin batılılaşma isteğinin gerçekleşmesinde yeni bir adım olarak kabul etmek mümkündür.

Öte yandan bu yeni adım hakkında daha realist açıklamalar yapılmıyor değil. Son zamanlarda işler pek yolunda gitmemişti; bunun başlıca nedeni ekonomik çöküntüdür; bu çöküntüden de hükûmet suçlu tutulmaktadır. Pek çok stratejik demiryolu yapılmıştır, çok daha fazla yabancı malı alınmıştır, yabancı borçlarına karşı aşırı bir milliyetçilik gösterilmiştir, tarımsal gelişmeye pek az yer verilmiştir.

Türkiye'de bir kamuoyu var olunca, hükûmete karşı çeşitli hoşnutsuzlukların da bulunması normaldi. Bu hoşnutsuzlar kütesinin başında bulunan Kürtlerin yeniden ayaklanmaları, ilerde doğuracağı sonuçları önceden kestirmek mümkün olmayan bir tehlike havasını pek canlı bir şekilde Türk liderlerinin gözleri önüne koymuştu. Bu arada şunu belirtmek yararlı olur ki, 1925'deki Kürt isyanı, bu isyanı bastırmak için genel bir baskı politikası kullanmayı kabul etmeyen Fethi Bey'in düşmesine yol açmıştı; şimdi Fethi Bey'in yurt içi politikasında önemli bir mevki ve liderliğe

gelişi ile, daha iyi teşkilâtlanmış Kürtlerin tekrar başkaldırmaları da aynı ana rastlamaktaydı (1).

Sözün kısası bu dönem öyle bir devir ki, Türk liderleri yalnızca kendi omuzlarına yüklenmiş olan sorumluluktan sevinç ve neşe duyabilecek durumda değiller. Böyle devirlerde insanlar sorumluluğu başkasının sırtına yüklemekten hoşlanırlar; fakat Türkiye'de işlerin düzenleniş şekli, sorumluluğu çok merkezileştirmiştir.

Genellikle kabul edildiğine göre Gazi, kendi kişisel prestijini tehdit eden herşeye karşı çok duyarlık gösteriyor ve yine söylendiğine göre, yapılan her hatanın, yolunda gitmeyen her işin suçunun kendisine yüklenmesinden artık bıkmıştır. Eğer durum gerçekten böyle ise, yeni bir başbakanı ve kabineyi kolaylıkla iş başına getirme olanağını verecek olan yeni bir partiye başvurmak kadar normal birşey olamazdı. Türk diktatörlüğü, işler yolunda gittiğinde diktatör bakımından fevkâlade sistem; fakat sıkıntı ve gerginlik anlarında bütün sorumluluk diktatöre yükleniyor, kazanılan başarılar ise hemen yalnız başbakanın itibarını artırmaya yarıyor. Gazi ile İsmet Paşa arasındaki anlaşmazlık, Gazi'nin başbakanı değiştirmek isteği, İsmet'in de yerini başkasına kaptırmamak hususundaki azminden çok söz edilmiştir. Bu nedenle, bütün bu olayları ve koşulları gözden geçirirken diplomat arkadaşlarım ve kendileriyle konuştuğum öteki kişiler şu görüşten hareket etmektedirler:

Yeni gelişmelerin iki amacı vardır: 1) Gazi'nin kendine yönelen eleştirilerin sıkıntısı ve ağırlığını gidermek için, Fethi Bey ve Serbest Fırka'ya bir emniyet sübabı görevi gördürmek, 2) Güçlü Gazi'nin hiç hoşuna gitmeyen İsmet Paşa'yı büyük bir politika manevrası ile iktidardan düşürmek; Bu manevranın niteliği gereği, İsmet Paşa hiç değilse başlangıçta bir savaş açmayacaktır.

Bunlardan başka, Fethi Bey'in Fransız bankacılık çevrelerinde çok iyi tanındığı, bu nedenle eğer Türkiye, Fransa'dan borç para almak ya da Osmanlı borçlarına ilişkin antlaşmalarda bir değişiklik yapmak isteyecek olursa, kendisinin parti lideri veya başbakan olarak Ankara'da bulunmasının hiç de yararsız olmayacağı ekleniyor.

30 AĞUSTOS 1930

Yeni parti, örgütlenmekte güçlük çekiyor; şimdiye dek bu partiye geçtiğini açıkça bildiren yalnız 13 milletvekili var. Halk Partisinin de kendi kendini yeniden örgütlendirmek humması içinde bulunduğu söyleniyor; bütün üyelerinden durumlarını belirtmeleri istenmiş ve kendilerine hükûmetin aleyhinde iseler derhal partiyi terketmelerini, değilse sürekli olarak bu partide kalacaklarının umulduğu bildirilmiş. Duyduğuma göre yeni partiye seçimlere dek Mecliste 70 milletvekili

verilecekti; fakat bu doğru ise, hiç kuşkum yok ki bu 70 milletvekili nasıl verildiye, bir gün yine öylece çekilip alınabilecektir ve "geri dn" davetine herhalde pek azı itaatsizlik edecektir. Bununla birlikte basın her gün biraz daha çok politik savaş alanı durumuna geliyor, karşılıklı suçlamalar birbirini kovalıyor. Fethi Bey'in milletvekili ve belediye seçimlerinde azınlıklara da seçimlere katılma hakkı verilmesine ilişkin demeci İsmet Paşa'yı destekleyenlerce itiraza uğradı. şu noktaya da itiraz ediliyor ki, yeni parti her türlü memnun olmayan ve ikinci politikacıların bir toplanma yeri olmuştur ve böyle bir çekirdek, gerçekten güçlü bir ilerleme partisi için sağlam bir temel olamaz. Adalet Bakanı da bugünkü adlı sistemi hararetle savunarak çekişmeye katıldı. Verdiği demeçte Halk Partisinin kimseye açıklama yapmak zorunda olmadığını da bildirmekteydi. Fethi Bey verdiği cevapta, Bakanın bu demeci herhalde sarhoşken vermiş olduğunu söyledi ve içindeki bir sürü saçma, mantıksız iddialara zekice işaret etti. Mahmut Esat Bey de bu konuşmaya Fethi Bey'in ileri sürdüğü noktalara hiç değinmeden, mağrurne bir demele karşılık verdi. Türkiye'nin bu yılki politik hayatı pek eğlenceli geçecek; çünkü birkaç ay öncesine kadar hkmet hakkında hep aynı parlak sözlerle gazeteleri dolduran pohpohlamaların yerini şimdi politik yermeler, tartışma ve çekişmeler almaya başladı. İlk hücum bayrağı "Yarın" gazetesinde çekildi. Bunun sağlıklı bir hamle olup olmadığını şimdiden kestirmeye olanak yoktur. Yzeyssel bir görüşle bu muhalefet, hkmete karşı yararlı bir denge unsuru görevini yapacak; fakat politik gelişimin bugünkü bölümünde Türkiye'nin etkin bir muhalefete hazırlıklı olup olmadığı ya da bunu sindirip sindiremeyeceği, çok şüphe götürür bir sorundur...

5 EYLÜL 1930

Fethi Bey'in, İzmir'e gelişindeşehir âdeta alt st oldu. Bütün İzmirliiler hkmetin politikası ve çalışması hakkındaki hoşnutsuzlukları açığa vurmak için sonunda bir fırsat bulmuş olmanın coşkunluğu içinde, kendisini bir fatih gibi karşıladılar. İzmir'de çıkan Halk Partili Anadolu gazetesinin idarehanesine hücum ve baskı makineleri tahrip edildi. Basın haberlerine göre bir kişi öldü, birçokları yaralandı ve 300 kişi tutuklandı. Milliyet gazetesinin yaptığı yoruma göre, bütün bu olaylar, ayak takımından serseriler, komünistler ve cnilerce çıkarılmıştır, herhangi politik bir anlam taşımamaktadır. Fakat bu yorumun, Türk basınında çıkan yorumların en ocukası olduğuna kuşku yok. Yüksek memurlardan biri, basında yansıyan haberlerin çok abartılı olduğunu ve 300 kişinin tutuklanması dışında hiçbir olayın olmadığını söyledi. Bu durum, hiç değilse Fethi Bey'in ve partisinin

ülkede güç kazanmayacağını ileri sürenleri biraz durup düşünmeye yöneltmelidir.

11 EYLÜL 1930

Cumhuriyet Gazetesi Başyazarı Yunus Nadi Bey, Gazi'den Türkiye'deki politik hayatı şimdi içinde bulunduğu karışıklıktan kurtarmak için kılavuzluk etmesini rica etti. Buna cevaben yazdığı açık mektupta Gazi, tarihi bağlarla bağlı bulunduğu Halk Partisinden istifa etmeyi hiç aklına getirmemiş olduğunu, Devlet Başkanlığı sırasında iki partiye karşı tam tarafsızlığa uymakla birlikte, bu görevden ayrıldığında yine eski partisine döneceğini kesin olarak bildirmekteydi. Yine bu mektupta İzmir'deki son olayları üzüntüyle karşıladığını belirtiyordu. Liberal bir gazete olan "Son Posta"nın başyazarı tevkif ve kışkırtıcı nitelikte yorumlar yapmak suçu ile mahkemeye gönderildi; aynı zamanda İzmir'de çıkan Halk Partili "Anadolu" gazetesi başyazarı da yine İzmir olayları hakkındaki yazılarından ötürü tutuklandı. Basına verilen özgürlük işte bu kadar. Durum son derece şaşkırtıcı; ilerde ne gibi sonuçlar başgöstereceğine ilişkin herhangi bir kehanette bulunmaya olanak yok; bütün tahminler aynı derecede itibara şayan görünmekte. Kesin olan bilinen biricik şey şu ki, Türkiye'de kendini gösteren değişimleri dış görünüşlerine göre değerlendirmekte nadiren isabet vardır; perde arkasındaki entrika ise durmadan ilerlemektedir. Meclis toplandığında belki ele avuca daha çok sığar ipuçları elde etmek mümkün olacak.

24 EYLÜL 1930

Dışişleri Bakanı Stimson'a yazdığım mektupta şunları anlattım:

"Türkiye'nin liderleri, Fethi Bey'in İzmir'de gördüğü sıcak kabulden son derece hayrete düştüler. Yerel otoritelerin akılları başlarından gitti. Kendisinden hiç hoşlanılmayan Adalet Bakanı Mahmut Esat'ın da herhalde bu karışıklıklarda payı var. O sırada kendisi İzmir'de bulunuyordu ve hiç şüphesiz yerel otoriteler, Halk Partisi uğruna neler yapabileceklerini kendisine göstermek çabasına düştüler. Polis, kalabalığa karşı akılsızca davrandı ve tatsızlığın çoğu işte bundan çıktı. Fakat yukardakiler, hattâ bunlar arasında Gazi bile, yeni partiye karşı halkın çok sıcak bir sevgisi bulunduğu, bunu biraz soğutmaya çalışmanın hiçbir zararı dokunmayacağı düşüncesine yöneldiler. Meclis Başkanı Kâzım Paşa İzmir'e gönderildi. Kendisi orada Fethi ve Mahmut Esat Beyleri bir araya getirdi ve o günkü olaylar sırasında ölmüş bulunan bir çocuğun cenaze töreninde, ikisini mezarlıkta kucaklaştırmak için gerekli düzeni sağladı. İzmir'deki "Hizmet" gazetesindeki bir yazı Cumhuriyete tecavüz eder nitelikte görüldüğü için, hem bu gazetenin, hem bu

yazıyı aktarmış olan İstanbul'daki Son Posta gazetesinin sorumlu müdürleri tutuklandı.

Fakat bunlardan çok daha önemli olarak Gazi konuştu, hem de iki kere. Anadolu Ajansı aracılığı ile verdiği demeçte, kendisinin yeni parti tarafında olmadığını bildirdi, bir açık mektupla da kendisi ile Halk Partisi arasındaki tarihî bağları belirtti. Sözleri aslında özel bir önem ve anlam taşımıyordu, fakat halka bunları söylediği sırada var olan koşullar, bu sözlere büyük bir anlam ve güç kazandırmaktaydı. Gerçekte şunu söylemek istiyordu: "İkinci bir parti çok güzel bir şeydir, ama dikkatli olunuz".

Fethi Bey'in 7 Eylüldeki İzmir söylevi, söylev olarak pek renksizdi, ama muhteşem bir başarı vesilesi oldu. Müthiş bir kalabalık kendisini dinlemeye gelmiş, coşkunluk artık zirvesine çıkmıştı. Sesinin kısık olması ve zaman zaman Nuri Bey'i bir hoparlör olarak kullanması, söylevinin açıklık ve programla uzak ve yakın bir ilgisi bulunmaması hiçbir şeyi değiştirmiyordu.

Balıkesir ve Manisa'ya yaptığı kısa ziyaretlerde halkın yine coşkun sevgi gösterisi ile karşılandı. İstasyonların birinde küçük bir köylü çocuğu verdiği söylevinde "Türkiye'nin belkemiği olan köylünün acıları pek büyüktür" dedi ve bunları teker teker anlattı. Fethi Bey bu küçük çocuğa "Köylünün geleceği, partinizin geleceğidir" şeklinde cevap verdi.

B.M.M. şu sırada dış borçlardaki büyük artıştan ötürü bir kanun çıkarmanın zorunluluk durumuna geldiğini bahane ederek; 22 Eylülde toplantıya çağırıldı. Gündemde şu maddelerin de bulunacağı sanılmaktadır: Güven oyuna giderek ya da gitmeyerek İsmet Paşa'ya politikasını savunma fırsatı verilmesi, Fethi Bey'in milletvekili olarak seçilmesi. Meclisin kendi kendini dağıtması ve yeni seçimlere gidilmesinden de söz ediliyor. Oysa Meclisin toplanması ile Adalet Bakanının istifası aynı ana rastlamaktadır. Yakında kabinede başka değişiklikler olacağı da beklenmektedir. Kabinesini yeniden kurabilmesi için İsmet Paşa'nın istifa edeceğine ve hemen arkasından güven oyu isteyeceğine kesin gözüyle bakılıyor.

Yeni bir partinin kurulmasını, hiç değilse biriki yönden açıklamak olasıdır. Benim kanıma göre bunu tek nedene değil de, birçok nedene birden bağlamalıdır. Gazi yavaş yavaş şu görüşe varmıştır ki, tek parti sistemi Avrupa ve Batı ile karşılaştırılınca Türkiye için bir aşağılık işaretidir. Amerikalı ve Avrupalı yazarlar son günlerde çoğunlukla şekil bakımından Batılı, fakat gerçekte Doğulu olarak tasvir ettikleri Türk diktatörlüğünden çok söz etmişlerdir. Türkiye'nin bu

şekilde geliştirilmesi Gazi'nin gözüne çarpmış ve hiç hoşuna gitmemiştir. Fransız politik kurumlarına hayranlık duyan Fethi Bey'in Batıda ve özellikle Fransa'da Türkiye hakkında beslenen düşüncelere ilişkin yorumları da bu konuda kuşkusuz çok önemli bir rol oynamıştır.

Şurası hiçbir zaman unutulmamalıdır ki, Türk liderleri öteki ülkelerde yapılan şeylere çocukça bir saygı duymakta kendilerinin Avrupalı olmadıkları konusundaki her sözü büyük bir duygusallıkla karşılamakta ve dış şekillere öykünme konusunda hayret verici bir güç göstermektedirler.

Bir muhalefet partisinin kurulmasına yol açan birinci neden bu.. Bununla birlikte daha pratik düşünceler de önemli bir rol oynamıştır ki, bunlardan birincisi Devlet Başkanı aynı zamanda parti başkanı bulunduğu tek partili sistemin politika uygulaması bakımından çok ciddi sakıncalar taşımasıdır; bu sistem, sorumluluğu merkezîleştirmektedir; bu merkezîleştirme açık şekilde güçlük ve sıkıntılara yol açmaktadır. İşte ikinci bir partinin kurulmasının doğuracağı sonuçlardan biri, Gazi'nin üzerinden sorumluluğu kaldırmak ve Türkiye'deki politika oyunlarını İsmet ile Fethi arasındaki bir mücadele durumuna getirmek olacaktır. Halktaki hoşnutsuzluğa çare bulmak bakımından da iki parti sisteminin yadsınamaz yararları vardır.

Türkiye'de bir muhalefet partisinin karşısına çıkan güçlükleri kavramıyor değilim. Türk halkı politik bakımdan olgunlaşmamış olduğu ve politik sorunlar her zaman kişileştirildiği için, muhalefet partisi her çeşitten insanı, çeşit çeşit nedenlerle kendine çekecektir. Bunun için çok aşırı unsurlar muhalefeti gözden düşürebilecek, veya bir gün parti iktidara gelirse, mütecanis olmayan karakterinden ötürü, kendine özgü bir programı yürürlüğe koyması ve hattâ böyle bir programı formüleştirmesi bile son derece güç olacak. Fethi Bey'in bu güçlüklerle başa çıkabilecek bir yaradılıştan olduğundan kuşku duyuyorum, fakat Gazi destekleyecek olursa, onun liderlik konusundaki bazı eksikliklerini giderebilir.

İsmet Paşa hükûmeti kendi kendini çok güç duruma düşürmüştür. Kabinenin bazı üyeleri ehliyetsizlikleri ile ünlü kişilerdi; bir hayli beceriksizlikler ve bazı kötü işler yapılmıştı. Muhalefet partisinin meydana getirilmesi, Halk Partisinin kendisine çekidüzen vermesi ve gençleşmesi için bir etki unsuru ve eğer akıllı, disiplinli bir şekilde yönetilecek olursa, Türkiye'nin politik terbiyesi için etkili bir araç görevini görebilir.

29 EYLÜL 1930

Ankara'dan dönen Gillespie, Meclisin 24 Eylüldeki açılış toplantısı hakkında ilginç haberler verdi. Gazi özel locasında oturmuş, hükûmet ile muhalefet arasındaki karşılıklı hamleler ve saldırıları seyrediyor; güzel bir vuruş yapıldığında gözleri memnuniyetle parlıyor, iki taraftan biri karşısındakinin hamlesi karşısında korkakça gerilediğinde kaşlarını çatıyormuş. Gillespie, Gazi'nin bu durumunu, iki ayrı münazara takımında birbiriyle çarpışan oğullarını seyreden bir babaya benzetiyor. Kendisi belki de yazın Yalova'da yaptığı dinlenmenin sonucu olacak, çok iyi görünüyor, gece ve gündüz İsmet, Fethi ve öteki milletvekilleriyle çalışıyormuş; toplantılardan sonra Meclisteki odanın pencerelerinden kendisinin birbiri arkasına birçok gruplarla görüştüğünü, gece geç saatlere kadar sürekli ayakta durarak konuştuğunu ve çalıştığını görmek mümkünmüş. Meclisin genel görünümü iyiden iyiye değişmiş; önceden hükûmetin bütün önerileri ve çalışmaları otomatik ve duygusuz bir şekilde kabul edilirken, şimdi herkes heyecan dolu; önemli sorunlar rahatça tartışılıyor, yapıcı eleştiriler formüleleştiriliyor ve gerçek bir parlâmento havası hüküm sürüyor.

Yeni kabine eskisine oranla çok daha güçlü; öyle görünüyor ki Türkiye'de radikalizm artık kalkmıştır. Dört yeni bakan, sağlam, muhafazakâr, ehliyetli kişilerdir ve hükûmetin sesine ölçsüz bir güç veriyorlar. (1) hükûmetin bundan sonraki çalışmasının çok az daha keyfi ve daha az mutaassıp olacağı kanısındayım. Eğer Fethi Bey, muhalefetini aynı derecede yüksek ve yapıcı plânda tutmayı başarırsa, radikalizm ve demagojiye kapılmazsa, Türkiye'de parlâmenterizmin geleceği ve bütün ülkenin görünümü iyiden iyiye parlayacak.

Bir sürü insanla konuştuktan ve bunların yeni davranışa karşı gösterdikleri çok yakın ilgi ve içtenliklerini gördükten sonra Gillespie, psikolojik bakımdan tam zamanında atılmış olan bu adımın, Gazi'nin politik idealizminin yalnız yeni bir gelişme devresi olduğu konusundaki inancımı güçlendirdi. Dr. Refik (Saydam) kendisine şöyle demiş: "İki yıl önce bu adımı atmak imkânsızdı; ülkede düzenin kurulmasını ve uygulanan yeni reformların sindirilmesini beklemek zorunda idik. Bu an şimdi gelmiştir ve normal bir parlâmento esasları üzerinde yürümeye hazırız..."

27 EKİM, 1930

Tarihi bir gün... Yunanistan Başbakanı, Türkiye Başkentini ziyaret ediyor.

Antlaşmalar imzalanıyor, iki ülke arasında zaman zaman baş gösteren savaşların kestiği ilişkilerin üzerine dostluk mühürü basılıyor. (30 Ekimde Venizelos ile İsmet Paşa arasında bir dostluk ve tarafsızlık anlaşması imzalanmıştı). Bay ve

Bayan Venizelos, Yunan Dışışleri Bakanı Mihalakopulos ve eşi özel bir trenle saat 9.30'da Ankara'ya geldiler. Her yerde Yunan bayrakları dalgalanıyor; istasyondan sonra konukların geçecekleri caddeler "hoş geldiniz" anlamına Yunanca "Kalos irthate" yazıları ile donanmış. İnsanın Ankara'da bulunduğuna inanası gelmiyor. Akşam, Ankara Palas'ta; Venizelos onuruna verilen baloya gittik. Venizelos'u son gördüğüm akşamı hatırlıyorum: Lozan'da bütün bir geceyi tarafsız ve fayda beklemeyen bir ülkenin temsilcisi olarak, müttefiklerin de onayı ile, iki ülkenin tazminat sorunu yüzünden bir savaşa tutuşmalarını önlemek ve konferansı kesintiye uğratmaktan alıkoymak için bir İsmet Paşa'ya, bir Venizelos'a giderek aralarını bulmaya çalışmakla geçirmiştım. Pek hareketli geçen üç ay içinde konferans masasında hep onun yanında oturmuştım. Başında şimdi de aynı kasket vardı; fakat 1923'ten beri daha yaşlanmış görünmüyor. Kendileriyle ancak pek seyrek görüşen kabine üyeleri ve öteki kişilerle uzun uzun konuşmaya fırsat verdiği için bu balolar çok yararlı oluyor. Yeni Millî Eğitim Bakanı Esat Beyle kolejlerimiz ve okullarımız konusunda çok iyi bir konuşma yaptık. Kendisi bu kuruluşların lehinde görünüyor. Mavi Tuna valsı çalınırken Anita ile eski Viyana usülü çok iyi bir vals yaptık. Güzel bir müzik, odalar ve harikulâde bir pist Anita bol bol dansetti ve yüksek kişilerin takdirlerini kazandı.

3 ARALIK, 1930

Dışışleri Bakanı Stimson'a:

Fethi Bey 17 Kasımda partisini kapattı...

Yeni partinin ölümüne rastlayan günler uğursuzluklarla dolu idi. Fethi Bey, son belediye seçimlerinde Halk Partisinin baskı ve hile yaptırdığını ileri sürerek bu konu üzerinde İçişleri Bakanı için gensoru açtırdı. Fethi'nin söylevi iyi değildi. Kâğıttan okuyarak yaptığı konuşma çok uzun sürdü. İleri sürdüğü delillerden bazıları da çok sağlam sayılmazdı. Centilmen olarak görünen, fakat 1927'de Ankara ve İzmir'deki İstiklâl Mahkemelerinin Başkanlığını yapmış olan Ali Bey (Çetinkaya) Serbest Fırkacılara şiddetle hücum eden söylevinin bir yerinde Fethi Beyi işaret ederek "İşte Mondros Antlaşmasından sorumlu olan adam", sonra İsmet Paşa'ya dönerek "ve işte Mudanya Antlaşmasından sorumlu olan adam" dedi. Şüphesiz Ali Bey kişilere saldırdığında hiç de güven verici olmayan bir hava meydana geliyor. Oysa, halk idam sehpaları kurulacağını düşünmeye ve gizli gizli fısıldamaya başladı. Bu, sözde parlâmenter görüşmelerden sonra Fethi Bey kendi taraftarları ile bir görüşme yaptı, sonra Gazi, İsmet Paşa, Kâzım Paşa ve ötekiler ile hepimizde şaşkınlık

uyandıran birçok konuşmaya katıldı. Bütün bu işlerin sonucu olarak parti kapatıldı. Ertesi akşam Fethi Bey, Aġaoġlu Ahmet'le birlikte İstanbul'a hareket etti. Ben de istasyonda idim. Fethi, kompartımanın penceresinden neşeli bir şekilde dışarı bakıyor, arasıra birisi yanına yaklaşıp el sıkışıyolar ve birkaç kelime konuşuyorlardı. Fakat bu kişilerin sayısı çok değildi ve konuşmaları pek kısa sürüyordu. Fethi'nin başyardımcısı ve eski Rus Duması üyesi Aġaoġlu Ahmet Bey garda etrafını çevirmiş olan gazetecilerle durmadan konuşarak olup bitenleri anlatmaya çalışıyordu; sonunda bitkin bir durumda ağır ağır trene bindi; lokomotif islim bıraktı ve tren kalktı. Bu, Fethi Bey'in Ankara'dan ikinci ayrılışı idi. Birincisi 1925 yılında olmuş ve arkasından İstiklal Mahkemesi kurulmuştu. Bu ikinci ayrılış daha az dramatik, fakat yine de acıklı idi, başarısızlık açtı.

Türkiye demokrasiyi bir parça uygulamakta neden bir kere daha başarısızlığa uğramıştı? Bu bir başarısızlıktı, hem de 1925-1926'dakinden daha ciddi bir başarısızlık; oysa o an şiddet yöntemleri kullanmak için daha haklı nedenler ileri sürülebilirdi. Birçok kişi suçu Fethi Bey'de buluyor. Kendisinin zayıf olduğunu, çalışmadığını, derinlere inemediğini ve olayların içine giremediğini söylüyorlardı. Bunların kanısına göre kendisi İzmir'e gitmemeliydi, hatta bütün ülkede bir parti örgütü kurmaya kalkışmamalıydı; sessizce Meclis'e girmeli ve hükümeti orada tenkit etmeliydi. Belki kendisi muhalefet liderliği görevini gereğinden çok ciddiye almış ve Türkiye'de bir muhalefet partisini yönetmenin güçlüklerini ve tehlikelerini yeter derecede açık bir şekilde anlamamıştır. Türkiye'nin politik bakımdan olgunlaşmamış olduğunu göz önüne alınca bu açıklamaların doğru olduğunu kabul etmek gerekiyor; fakat İzmir olaylarından önce bunların bu kadar doğru olduğunu belki pek az kişi takdir edebilmişti. Gazi, Fethi, hatta İsmet, Türk kamuoyunun ne durumda olduğunu bilmiyorlardı; içten içe biriken hoşnutsuzluğun ne kadar büyük bir güç kazanmış olduğu konusunda hiçbir fikirleri yoktu. Fethi Bey, Paris'te Fransız meclisi'ni seyrederken Türkiye'de gerçek bir parlamento hayatının rüyasını görüyor; Gazi, Çankaya'da Türklerin eski tarihi hakkında sabahlara kadar çevresindekilere ders veriyordu. İsmet Paşa ise demiryollarının altından kalkabilmek için çalışıyordu. Zaten kendisinin bu yeni partiye gerçekten inandığından kuşkuluyum. İzmir bir bitişin başlangıcı idi. Gazi telaşa düştü. Önceden Fethi Bey'e hiç değilse yeni partiye karşı iyi niyetli bir tarafsızlık tavrı takınacağına söz vermişken, şimdi Halk Partisi'ne yakınlık ve tarihi bağlılığını doğruluyor ve yeni partiye karşı maddi ve manevi yardımını kesiyordu. Bu işareti alınca gazetelerin

çoğu Fethi'ye ve partisine karşı ağır ve zaman zaman çok kişisel saldırılara geçtiler. Bunun arkasından belediye seçimlerinin doğurduğu karışıklıklar çıktı. Bu karışıklıklar çok kötü bir şekil aldı, polis duruma hakim olamadı. Yeni parti ülkedeki politik havayı anlamak için bir termometre olmuştu ve bu termometrenin gösterdiği yüksek ısıyı kimse görmemezlik edemezdi. Gazi, daha çok telaşlandı; görünüşe göre Fethi Bey Meclis'te inandırıcı hiçbir şey yapmıyordu, söylevlerinde sertlikten eser yoktu; Ağaoğlu, Tatar şivesi ile konuşuyor, bu da söylediklerinin anlaşılmasını güçleştiriyordu; Serbest Fırka'nın öteki on milletvekili ise Meclis'te bir arada oturmaktan başka hiçbir şey yapmıyorlardı. Bana söylediklerine göre milletvekillerinin tek dereceli olarak seçilmesi nedeni iplerin tamamen kopmasına yol açtı. Fethi Bey bunu istiyor, Gazi istemiyordu. Sonunda Fevzi Paşa da muhtemelen demiryollarının değeri konusunda Serbest Fırka ile muhalefet partisi arasındaki fikir ayrılığından ötürü, Fethi Bey'in aleyhinde harekete geçti... Fakat bir şey kazanılmıştır: Gazi halkla direkt ilişki kurup ülkeyi dolaysız olarak öğrenecektir, öte yandan Halk Partisi yeni bir şekil almaktadır ve sağ, sol, merkez olmak üzere üç gruba ayrılması mümkündür.

Yeni partinin kapandığı gece Gazi, Anadolu'da iki ay süreceği söylenen bir inceleme gezisine çıktı. Bugüne dek Kayseri, Sivas, Tokat, Trabzon, Amasya, Samsun ve İstanbul'u ziyaret etti. Bu gezisinde köylülerle, okul çocukları ile ve her kişi ile konuşmaktadır. Halkın acılarını ve şikayetlerini kendi ağızlarından öğrenmek istiyor. Genç kuşağın komünist eğilimler taşıdığından şüphe ediliyor. Bu eğilimlerin sanıldığından daha güçlü olduğunu söylediler.

Bana ısrarla söylediklerine göre İstanbul Üniversitesi öğrencilerinin yüzde 75'i komünist eğilimli imiş. Genç kuşağın yeniden düz ve dar millîyetçilik yoluna getirilmesi gerekiyor.

TÜRKİYE'DEKİ GÖREVİM SONA ERİYOR

27 OCAK 1931

Dışişleri Bakanı Stimson'a:

23 Aralık 1930'da Menemen'de geçen olay hakkında elçiliğin 31 Aralık telgrafında kısaca bilgi verilmişti. Çeşitli kaynaklardan elde ettiğimiz raporlar, şimdi bu gericilik gösterisinin önemini tartmaya ve doğuracağı sonuçlar hakkında doğru bir tahmin yapmaya olanak vermektedir.

Çeşitli anlatış ve açıklamaların birbirleriyle çelişen yönlerini ayıkladıktan sonra, bu olayın pek muhtemel olarak şu şekilde geçtiğine inanabiliriz: 23 Aralık Salı günü sabahı,başlarında Mehmet adlı bir derviş bulunan Nakşibendi tarikatına bağlı altı veya yedi mutaassıp silahlı kişi Menemen'deki meydan yerine geliyorlar. Manisa'dan yürüyerek gelen, geçtikleri köy ve kasabalarda kendilerini dinleyecek kadar dindar olanlara vaazlar vermiş olan bu kişilerin söyledikleri sözler halkı kışkırtıcı nitelikte imiş, tekrar şeriata dönülmesini, peçe ve fes giyilmesini, Arap harflerinin kullanılmasını savunuyorlarmış! Kısaca, Cumhuriyetin en çok övündüğü reformların aleyhinde vaaz veriyorlarmış.

Menemen, İzmir'in 20 kilometre kadar kuzeyinde küçük bir kasabadır. Meydanın karşısında cami, hükûmet binası ve birkaç dükkân vardır. Orucun başlarına vurduğu ileri sürülen bir hacı grubu, işte bu meydanda kendilerine göre bir gösteriye başlamışlar. Orada bulunan bazı tanıklara inanılacak olursa, dervişler kendilerinin liderleri bulunduğu askerî İslam kuvvetlerinin cumhuriyeti devireceklerini, Abdülhamit'in oğlunun yeniden halife olarak tahta çıkarılacağını, şimdi Menemen'i çevirmiş bulunan bir imanlılar ordusunun Ankara üzerine yürüyeceğini ve buradan bütün dünyayı fethedeceğini, kendilerine karşı koyanların mahvedileceğini söylemekte imişler. Çıkardıkları patırtıdan meraka kapılan bir sürü insan, nümayişçilerin çevresinde toplanmış. Bu kalabalık, dervişlere sempati duyuyor muydu, yoksa kendilerini yalnız merak yüzünden pasif olarak mı dinliyordu? Bunu kesinlikle öğrenmek mümkün olmadı; fakat bu kalabalığı oluşturan insanların içlerinde uyumakta olan taassubun, tahrikçilerin ateşli vaazları ile uyandığı sanılmaktadır.

İşte bu nazik anda, genç bir yedek subay olan Kubilây Bey ortaya çıkıyor. Kendisinin buraya bir askerî birlikle mi gönderildiği, yoksa tesadüfen oradan geçerken mi olay yerine geldiği hakkında raporların verdiği haberler birbirlerini tutmuyor. Her ne şekilde olursa olsun, kendisi tahrikçilerin yanına tek başına sokuluyor ve herhalde üniformasının prestijine güvenerek Derviş Mehmet ile tartışmaya başlıyor ve kalabalığı dağıtmaya girişiyor. Raporların oy birliği ile bildirdiklerine göre çok düşüncesizcesine ve patavatsızca davranıyor. Bunun üzerine

Derviş Mehmet tarafından vuruluyor. Fakat onun arkasından bir gece bekçisi de Derviş Mehmet'i vuruyor, kendisi de vuruluyor. hükûmet gazeteleri ısrarla belirttiklerine göre Kubilay'ın başı koparılmış, bir kazmanın üzerine takılarak kasabada dolaştırılmış, dervişler ve müridler kanını içmişler, fakat bu haberlerin doğru olduğundan şüphe edilebilir.

Bu olaylar geçerken askerî makamlar haberdar edilmiş ve makineli tüfekli bir jandarma kıtası olay yerine gelmiştir, bunların attığı kurşunlarla üç derviş ölmüş, biri kaçmış, kalabalık dağıtıldıktan sonra olay sona ermiş.

Hükûmet bu olayın yarattığı duruma tepki göstermekte gecikmedi. Basında derhal hükûmeti devirmeye kalkan gericilere ateş püsküren yoğun bir kampanya açıldı.

Çeşitli yerlerde, özellikle İzmir'de pek çok kişi tutuklandı. 2 Ocak 1931'de İsmet Paşa BMM'de olay hakkında bilgi verdi. Manisa ilçeleri, Menemen ve Balıkesir'de sıkı yönetim ilan edildi. 15 Ocak'ta olağanüstü yetkilerle çalışan bir sıkıyönetim mahkemesi davaları görmeye başladı. Yüzden fazla kişi mahkeme huzurundadır ki bunların 15-20'si hocalardır. İkinci bir grup da mahkemeye gönderilmek üzere.

Bunlar duruşmalarda dava vekillerince temsil edilemezler. Kendilerine yüklenen suç, halkı ayaklandırmaya teşvik etmektir, Ceza Kanunu'nun 149'uncu maddesine göre de bunun cezası en az onbeş yıl ağır hapistir. Beş subay ve 20 er de ayrıca itaatsizlik suçundan sıkıyönetim mahkemesine verilmiştir. Bu da isyanı bastırmaya çağırılan askerlerin kalabalığa ateş açma emrini dinlemedikleri hakkındaki söylentileri doğruluyor.

Menemen gösterisinin doğrudan doğruya hükûmet aleyhine yöneldiği, bu nedenle isyan niteliği taşıdığı açıksa da, olayın aslında büyük bir önemi yoktu. Şu halde İzmir bölgesinde normal mahkemelerin yerine neden sıkıyönetim mahkemeleri kuruldu? Bu önemli soruya cevap verebileceğime emin olmamakla birlikte, aşağıdaki görüşlerimin doğruluğuna inanmak için güçlü nedenler vardır:

Fethi Bey 1930'da İzmir'i ziyaret ettiğinde, bugünkü ekonomik ve politik koşulların doğurduğu hoşnutsuzluk bütün ülkede oldukça yüksek dereceye çıkmış bulunuyordu.

Fethi Bey İzmir limanına çıktığında yapılan ve gerek hacim ve gerek yoğunluk bakımından en abartılı tahminleri bile aşan gösteri hatırlardadır. Fethi Bey'in orada bulunduğu dört beş gün içinde İzmir'in içi ve çevresinde baş gösteren olaylar, Halk Partisi hükûmetine karşı duyulan gerçek bir hoşnutsuzluğun ifadesiydi. Polis ve jandarma birliklerine karşı yer yer direniş gösterilmişti.

Toplumun bütün sınıflarındaki hoşnutsuzlar muhalefet partisini hükûmeti azarlamak

için bir araç olarak görüyorlardı, bu partiye girmekle dertlerine çare bulunacağını sanıyorlardı. Kapatılmış tekkelerin birçok mensupları, amaç ve niyetlerini yanlış olarak yorumladıkları Serbest Fırka'ya resmen kaydolmuş veya onun taraftarları arasına katılmışlardı.

Bu hoşnutsuzluk gösterisi hükûmetin canını sıktı. Gafil avlanılmıştı. Fethi Bey'in İzmir'den ayrılması üzerine gürültü ve patırtılar sona erince, İzmir gösterileri ile kendini açık bir şekilde gösteren hoşnutsuzluğun ne derece yaygın olduğunu anlamak ve bu gizli hoşnutsuzluğun daha başka gösterilerle de açığa vurulmasını önlemek için tedbirler aramak bir zorunluluk olmuştu. Gazi, Anadolu ve Trakya'da büyük bir inceleme gezisi yaptı, bu arada İzmir'e gelmeyi de tasarlamıştı. Aynı anda Halk Partisi baştan aşağı yeniden örgütlenme yoluna gitti. Eğer yanlış düşünmüyorsam bu yeniden örgütlenme Halk Partisi'ni faşist prensipleri üzerine kurulu bir politika ve eğitim organizması durumuna getirecek, faşizm Türkçeye çevrilince yeni bir "Kemalizm"e eşit olacak..

Bunun arkasından Menemen olayı çıktı. Bu kez hükûmet olayı kendi lehine kullanmaya ve bundan yararlanmaya hazırlıklı ve kararlı idi. Fethi Bey kampanyası ile (belki sandığımdan çok) sarsılmış olan hükûmetin prestijini onarmak için bulunmaz bir fırsattı bu. Hoşnutsuzluğun en açık şekilde kendini gösterdiği bu yerde derhal şiddetli önlemler alındı. Gerici din kışkırtıcılığını bastırmak suretiyle yıkıcı politik görüşlere kapılmış olanlara da iyi bir ders verilecek, cumhuriyet prensipleri yeniden öğretilecek, hükûmet ve Halk Partisi'nin sağlamlık ve sarsılmazlığı bir kere daha onaylatılacak. Aynı anda irticaya, özellikle hükûmetin ilerici ve batılılaşma politikası ile savaşılan dini gericiğe ağır bir şamar indirilecek, Menemen karışıklıkları tüm bu birbirine bağlı hedefleri gerçekleştirmek için elverişli bir fırsat hazırladı.

Çok kişiler hükûmetin, 1925'te Kürt isyanını bastırmak için alınan çok şiddetli önlemlere yeniden başvuracağını umuyorlardı. Fakat Menemen olayının korkunç Kürt isyanının taşıdığı önemle hiç ilgisi yoktu; bu nedenle bir kuşkuya düşmeksizin daha az şiddetli önlemlerle işi yönetmek mümkündü. Nitekim üç bölgede askerî rejim kurmakla birlikte, 1925'teki Takriri Sükun Kanunu gibi bir baskı rejimi tüm ülkeye uygulanmadı. Anlaşıyor ki bazı nüfuzlu milletvekilleri, o kanunu hatırlayarak, başlangıçta İstiklal Mahkemeleri'nin yeniden kurulması fikrini savunmuşlardır, fakat İsmet Paşa'nın daha ihtiyatlı öneri ve öğütleri en sonunda ağır bastı ve şimdi kanuna daha uygun usuller uygulanmaktadır.

Bu arada basının takındığı tavrı da birkaç kelime ile belirtmeliyim. Bütün gazetelerin konuyu ele derhal alışları, ağız birliği etmeleri, olayı çok velveleli ve korkunç bir şekilde yansıtmaları ve bu yayınlarında hükûmetin cumhuriyeti kurtarmak için sert ve amansız şekilde davranması gerektiğini ima etmeleri ve tüm bunlar gösteriyor ki basın kampanyası 1925 Kürt isyanındaki zihniyetle yönetilmektedir. Fakat 2 Ocak'ta İsmet Paşa'nın Meclis'teki söyleviden sonra, basında salık verilenden daha ılımlı önlemler alındı.

Halkın tersine olarak hükûmet ve ordu Menemen olayları ile çok ilgilendi. Bu isyanın taşıdığı anlam Gazi'yi çok üzmüş, çünkü kendisi bütün ülkede halkın hoşnutsuzluğunun elbet farkında idiye de, hükûmetinin yaptığı reformların halk kütlesinin ruhuna işlemediğini şimdi daha açık görüyor. Şurasını kesinlikle kavramış olmalıdır ki, halk cumhuriyeti benimsememiştir, onun amaçlarını yanlış anlamış ya da güvensizlikle karşılamıştır. Pek önemi olmayan bu olayın bir sonucu olarak şimdi, cumhuriyetçi hükûmetin amacını Türk halkının zihnine iyice yerleştirmek için bir eğitim kampanyası açılması muhtemeldir.

Hükûmet ile halk arasında geniş bir uçurum bulunduğu ortaya çıkmıştır. Ankara'dan yöneltilen askerî bürokrasi kütlelerle bağlılık kurabilmiş değildir. Hükûmet yukarıdan zorla kabul ettirilmektedir ve halk tabakasını oluşturan Türkler, hükûmeti hayatın zorunlu kötülüklerinden biri olarak düşünüyorlar. Cumhuriyetin başardığı en önemli işler olan politik, sosyal, terbiyevi ve dini reformlar halk tarafından ancak belirli bir oranda benimsenmektedir. Bunun sonucu şudur ki, hiç değilse pasif şekilde gerici olmayan Türkler yalnız yönetenler sınıfına mensup pek az kişiden ibarettir; halkın büyük çoğunluğu gerici olarak kalmıştır. Gerçekten, yalnız kanunlar çerçevesi içinde bu reformları halkın kalbine ve yaşantısına sindirmek için hiçbir sistematik çaba gösterilmemiştir. Bu nedenle, hükûmetin liberal prensipleri halkın gönlünde mayalandırmak konusundaki başarısızlığı karşısında Kürt ve Menemen isyanları gibi aktif gerici davranışlarının çoğalmamış olması çok dikkat çekici görülmektedir. Bunu ancak Türkiye'deki ortalama halk kütlesinin yumuşak başlılığı ve duygusuz (apatik) fatalizmi ile açıklamak olasıdır. Özetleyecek olursak, tüm ülkede yaygın ve pasif bir durumda yaşamakta olan gericilik, İzmir bölgesinde kımıldamış ve harekete geçmiştir. Mahalli bir karışıklık, hükûmetin dört noktada toplanabilecek isteklerini gerçekleştirmek fırsatını sağlamıştır:

Hükûmete ve reformlarına karşı etkin bir şekilde muhalefet etmiş olan hoşnutsuzlar

ve gerici unsurları cezalandırmak, hükûmetin güç ve nüfuzunu bir kere daha duyurmak, gençliğin cumhuriyete karşı coşkulu sevgisini harekete getirmek, batı uygarlığı yolunda ilerleme parolasını yaymak ve bir gün gelip gerici güçler tarafından ezilmek istemiyorsa cumhuriyetçi hükûmetin halkın zihnine yerleştirmesi kesinlikle zorunlu olan dersleri geniş ölçüde vermek. Menemen olayının, Ankara'da hükûmeti yönetenlere, yönettikleri halk ile olan ilişkileri ve onlara karşı davranışları konusunda iyi bir ders etkisi yapıp yapmayacağı ilerde anlaşılacaktır.

7 ŞUBAT 1931

Dışişleri Bakanı Stimson'a:

Menemen bir olay olmaktan çok, bir belirti idi. Bu nedenle son 12 yıl içerisinde Türk tarihinin bu görünüş ve belirtiler altında ne gibi aşamalar geçirdiğini anlamaya çalışmak yararlı olacaktır.

Önce milliyetçiliğin her şeyden önce Yunanlılar ve Müttefiklere karşı silâhlı bir mücadele olarak anlaşıldığı bir kahramanlık devri vardı. Bu devir 1919 Mayıs'ında Yunanlıların İzmir'e çıkışı ile başladı ve Lozan Antlaşmasının imzalanmasıyla 1923 yazında sona erdi. Fikir ayrılıkları, savaş tehlikesinden ötürü ve pratik amaçlarla bir yana bırakıldı. Sultanlığın kaldırılması, politik bir davranıştan çok, kendi kendini savunma düşüncesi ile hemen alınmış bir kararın uygulanması idi. Fakat Lozan Konferansından sonra manzara değişiyor. Cumhuriyet ilân edilmiştir. İstanbul'da bir halife bulundurmaya devam etmek politik bir olanaksızlık durumuna gelmiştir. Bu nedenle kendisi o makamdan atılıyor, medreseler kapatılıyor. Köklü bir reform yapmak gereği açık duruma geliyor, fakat bu amaca en uygun hükûmet şekli henüz bulunamıyor. 1924 yılında Halife yurttan ayrılıyor. Aslında bir muhafazakar parti olan Terakki Fırkası 1924 Ekiminde kuruluyor. Bunu üç ay süren Fethi Bey'in Bakanlığı sırasındaki kararsızlık devresi izliyor.

1925'de Fethi Bey'in düşmesi, Tahriri Sükûn Kanunu'nun çıkması ve İstiklâl Mahkemelerinin kurulması, diktatörlük lehinde bilinçli bir kararı temsil etmektedir. Aynı anda o güne dek geri plânda bırakılmış olan batılılaşma programı ön plâna geçiyor ve daha açık bir şekilde, formülleştiriliyor. 1927'de İzmir ve Ankara'daki davalar diktatörlüğün bir hayli ağır bastığının işaretidir.

Hükûmet, tasarladığı plânları uygularken şiddet yöntemleri kullanmakta haklı idi. Türkiye'nin bu durumunda reformları yapabilmek için başka bir yol yoktu.

Terakkiçilerin savundukları aşamalı reform metodu kuramsal bakımdan çok iyi fakat pratik bakımdan olanaksızdı. Fakat hükûmetin haklı olması onu ister istemez bazı

sonuçlara katlanmaya sürükledi. Birçok yetenekli ve özgür düşünceli insanları görev kadrosu dışına çıkardı ve izlediği aman vermezlik politikası, Türk tarihinin meçhulü olmayan bir insan tipini kendi çevresine çekti. Verilen emirleri körü körüne yerine getiren, fakat bir dalkavuktan başka bir şey olmayan bu insan tipinin hükûmet çevrelerine sokulması kaçınılmaz sonuçtu. Her ihtilâlde olumsuz ve yıkıcı bir devrenin arkasından olumlu bir devrenin gelmesi zorunludur. Bu geçiş devresini iyi ayarlamak, nazik bir devlet adamlığı sorunudur.

Menemen olayı son derece önemli ve anlamlıydı; çünkü batılılaşma davranışının halka nüfuz etmemiş olmasının belirtisiydi. Millî Eğitim Bakanlığı Prof. John Dewey'in dizleri dibine oturup Columbia'daki öğretmenler koleji, Bergson, Durkheim ve öteki filozoflar, terbiyeciler hakkında sohbet ederken, içerde gerici Nakşibendi tarikatının lideri Şeyh Esat rahatça işini görmekte idi. Ankara'daki Bakteryoloji Enstitüsü'nü ziyaret etmek ve çifte gözlü mikroskopları ve Paris'te yapılabilen en modern santrifüj araçlarını görmek insanı hayrette bırakır; ama beri yanda Ankara'nın kendi köylerinde bile muskalar kullanılmaktadır ve muskalar kataloğu, Zeiss mikroskoplarının kataloğundan çok daha pratik değer taşımaktadır.

Kötümser mi olmalı? Hayır, Türkiye 1930 Ağustosundan bu yana birçok şeyler ve bu arada şunu öğrenmiştir ki, batılılaşma hareketi Ankara'dan verilen emirlerle gerçekleştirilemez; bu iş başlangıçta sanıldığı kadar basit ve yalnız maddi bir şey değildir. Ankara, halka neyi öğretmek istediğini açık ve kesin olarak bilmiyor; fakat Şeyh Esat'ın başarısını göz önüne getirince, bir şeyler öğretilmesi, hem de hiç vakit geçirmeden öğretilmesi gerektiği anlaşılıyor.

Fakat nasıl? İşte şimdi Ankara'nın ruhunu sıkıştıran, yüreğini oynatan sorun budur. Rusya ve İtalya'yı örnek tutarak kütle eğitimi yolunu mu tutmalı, yoksa Anglo-Sakson ülkelerinde olduğu gibi kişilere sorumluluk duygusu, kişisel girişim ruhu ve öteki nitelikleri aşıl原因an eğitim sistemini mi uygulamalı? Birincisinden korkarım, ikincisinden umutluyum. Her ne olursa olsun, hava muazzam düşünceler ve aksiyonlarla dolu...

29 TEMMUZ 1931

Russel Boardman ve John Polando adlı iki Amerikalı havacı dün Türkiye saati ile saat 6'da New-York'tan hareket edip, hiç yere inmeksizin uçarak bugün öğleden sonra Yeşilköy Havaalanı'na indiler.

Amerikan pilotlarının yönettikleri Cape Cod uçağının Yeşilköy üstlerinde görünüşü ve alçalışı, bize hayatımızın belki en heyecanlı anlarını yaşattı. Sabah alana

birçok sivil ve askerî uçak inmişti. Onun için havada bir uçak daha görünce bunun da onlardan biri olması olasılığını düşünerek sıkıntılı bir durumda gözlüklerimi çıkardım. Sonra onun siyah ve sarı renkte olduğunu görünce hepimiz sevinçle bağırmaya başladık. Bir uçağın bu derece güzel ve zarif bir şekilde yere inişini hiç görmemiştik. Uçağa önce ben yaklaştım. Polando ve Boardman başarılarının sevinci içinde birbirlerinin ellerini sıkıyorlardı. Derhal sordum:

"Hiç yere inmeden mi geldiniz?"

Polando cevap verdi:

"Evet". O anda bütün bilmek istediğim bundan başka her şey değildi. Uyuşmuş olan mafsallarını gevşetmeye çalışarak ağır ağır uçaktan çıktılar, Boardman ayakta zor duruyor ve alanda sallana sallana yürüyordu; sözlerimizi güçlkle duyuyorlardı. Kendilerini valiye takdim ettim ve hep birlikte havacılarımız onuruna hazırlanan büfeye giderek şereflerine şampanya içtik. Burada bize gezilerinin nasıl geçtiğini hikâye ettiler. Korkunç derecede yorgun oldukları için az sonra kendilerini aldım, Naci ve Abdurrahman beylerin Buick arabasıyla elçiliğe, oradan da Pera Palas Oteline götürerek kendilerini konuk edecek Türk Havacılar Birliği üyelerine teslim ettim.

1 AĞUSTOS 1931

Mucizeler mucizesi bir olay: Gazi kahraman havacılarımızı Yalova'da kabul etmek istediğini bildirdi. Çok seçkin yabancılar, generaller, amiraller, bakanlar, hatta başkentte resmen konuşmak isteğinde bulduklarında bile çoğunlukla bu kutsal divanın huzuruna çıkamazlar; en az günlerce bekletilirler. Fakat bu iki Amerikalı genci Gazi'nin hemen şerefleştirmesi için derhal davet ettiler. Saat 14.15'de Dolmabahçe'de özel defteri imzaladıktan sonra Gazi'nin özel yatı Sakarya ile, vali, birçok resmi kişi, gazeteciler ve foto muhabirleri ile birlikte hareket ederek saat 16.30'da Yalova'ya geldik. Resmi bir kurul ve büyük bir halk kalabalığı havacılarımızı derin bir coşkunluk, sevinç ve alkışlarla karşıladı. Genellikle durgun görünen Türk halkının bu kadar içten bir sevinçle coştüğünü hiç görmemiştim. Otomobillere binerek Yalova kaplıcalarındaki gaziinoya gittik. Buradan bizi İsmet Paşa, Tevfik Rüştü Bey ve öteki Türk yüksek memurları karşıladılar. Havacılarımızı kendilerine takdim ettim. İsmet Paşa çok güzel bir konuşma yaptıktan sonra pilotlarımızın yakalarına Türk Havacılık Birliği'nin elmaslarla süslü en değerli rozetlerini taktı. Bu rozetler daha önce dört yabancıya, bu arada Lindberg'in yerine annesi Bayan Lindberg'e takılmıştı.

Şampanya içip dans ettikten sonra Tevfik Bey bizi Gazi'nin huzuruna götürdü. Gazi, çok sıcak ve şahane bir hoşgeldin konuşması yaptı. Söylediklerine göre havacılarımızın geldiklerinden beri Gazi başka hiçbir konuyu ne konuşuyor ne de düşünüyormuş. Kendisi Polando ve Boardman'a gezilerinin nasıl geçtiğini sorduktan ve bir süre konuştuktan sonra çok vakitlerini almak ve Yalova'yı görmelerine engel olmak istemediğini söyledi. Hep birlikte balkona çıkarak fotoğraf çektirdik.

Ziyaret burada sona erdi. Evimize doğru yola çıkarken İsmet Paşa çevik adımlarla evinin bahçesine çıktı ve o çok sevimli, mıknatıslayıcı tebessümüyle bize "güle güle" dedi, gözden kayboluncaya kadar da elini salladı. Tanıdığım uluslar içerisinde bu kadar çekici bir kişiliğe sahip pek az insana rastladım. Şansımıza Yalova'nın en güzel günlerinden biri, serin, yeşil ve ruha huzur verici...

İki gün sonra Dışişleri Bakanlığımıza, Gazi'nin havacılarımıza gösterdiği çok içten kabulden, kendilerine madalya takıldığından vb söz eden ve Cumhurbaşkanı Hoover'in pilotlarımıza burada çok değer verileceğine inandığım bir kutlama telgrafi göndermesinin pek yerinde olacağını bildiren bir tel gönderdim. Fakat bu arada da Gazi, Başkan Hoover'e kendiliğinden şu telgrafi göndermiş:

"Amerikalı kahramanlar Türk ulusunun kalbini sevinçle doldurmuştur. Başarmış oldukları harikülade işin sonunda bu cesur gençlerin yüzlerinde gördüğüm neşe ve azim ifadesi bana şu inancı verdi ki, insanlık için kazandıkları bu büyük zafer onlar için yalnız bir başlangıçtır.

Asil ve muhterem şahsiyetiniz aracılığı ile bu büyük kahramanları yetiştiren şanlı ulusunuzu kutlamak benim için büyük bir zevktir." Gazi'nin telgrafına Başkan Hoover şu cevabı verdi:

"New-York'tan İstanbul'a yaptıkları başarılı bir uçuştan sonra Amerikan pilotları Boardman ve Polando'ya karşı göstermiş olduğunuz nezaketten ötürü samimi takdirlerimi ifade etmek isterim."

Korkarım ki bu tel Dışişleri Bakanlığında düşünceleri işlemez duruma getiren o uzun, boğucu ve sinirleri harap edici günlerde yazılmıştı, çünkü Gazi'nin alışlagelmiş çok uzun mesajına uygun bir cevap olmaktan çok uzak... Kaldı ki, Gazi'nin hazırladığı telgraf, Yalova'da İngilizceye çevrildiğinden aslındaki içtenlikten de biraz yitirmiş. Ne olursa olsun, Gazi bu telgrafa çok sinirlendi, her iki telgrafın metinlerini basına vermeden önce, kâtibî Tefvik Beyi elçiliğe göndererek Hoover'in bu telgrafını kendisinininkine cevap olarak mı göndermiş olduğunu sordu. Elçilik, kâtibimiz Shaw, Gazi'nin telgrafınının 1 Ağustos Cumartesi,

Hoover'inkinin ise 3 Ağustos Pazartesi tarihini taşıdıklarına bakılacak olursa; öyle olmasının muhtemel olduğunu söyledi. Gazi'nin telgrafı İngilizce olarak gönderildiğine göre, Amerikan başkentinde çeviri için süre yitirilmiş olduğu da düşünülemezdi.

Dışişleri Bakanlığımızın, Cumhurbaşkanının mesajının hiç değilse Gazi'ninki kadar uzun ve içten olmasını sağlamamış olmasından üzüntü duyuyorum. Bu küçük şeylere burada çok titizlik gösteriliyor. Fevkalâde duyguların, Başkan Hoover'in telgrafı ile incitilmiş olmasına cidden üzülmek gerek.

6 AĞUSTOS 1931

Sabah Dışişleri Bakanlığımızdan aldığım bir tel beni çok mutlu etti. Bu telde Başkan Hoover 3 Ağustos tarihli telgrafını gönderdikten sonra Gazi'den çok içten bir mesaj alınmış olduğu bildiriliyor ve Türklere Başkan Hoover'in ilk mesajı göndermiş olduğunda daha Gazi'nin mesajının alınmamış bulunduğunu bildirmekle görevlendirilmiş olduğum bildiriliyordu. Shaw'a derhal direktif vererek Dolmabahçe Sarayı'nda Tevfik Bey'i görmesini ve durumu açıklamasını söyledim. Tevfik Bey Gazi'yi hemen haberdar edeceğini söylemiş; böylece sorun çözümlenmiş oldu. Ben de bugün mutlu ufukta hiç bulut kalmaması için ayrıca Ankara'da Tevfik Rüştü Bey'e nazikane bir tel çekerek, Dışişleri Bakanlığımızca Gazi'nin mesajına Başkan'ın şükranlarını bildirmekle görevlendirildiğimi yazdım.

18 OCAK 1932

5 Ocakta aldığım bir telgraftan Başkan Hoover'in beni Japonya'ya göndermek isteğinde olduğunu öğrenmiştim. Daha sonra aldığım bir telde de Japon gazetelerinin benim elçiliğim için Japon hükûmetinden agreman istemediğini yazdıkları bildiriliyordu. Aynı akşam Anadolu Ajansı Washington'dan alınan haberlere göre benim Japonya'ya atanmış olduğumu bildirdi. Ertesi gün buradaki bütün gazeteler bu haberi yayınladılar ve Amerika'dan, Avrupa'dan kutlama telgrafları gelmeye başladı.

3 MART, 1932

Ankara'da son günümüz... Öğle yemeğini Polonya Elçiliğinde yedik. Sonra Gazi'nin orkestrası tarafından bizim için özel olarak verilen konsere gittik. Türklerin bize göstermiş oldukları konukseverliği ömrümde hiçbir yerde görmedim. Geçen akşam Şükrü Kaya Bey'in evindeydik; Kızım Elsie Ankara Kalesini gösteren bir yağlı boya tabloyu çok beğendi. Ertesi akşam Şükrü Kaya iyi dileklerini ekleyerek tabloyu Elsie'ye gönderdi. Yine geçenlerde bir akşam İsmet Paşa'nın sekreteri Elise'ye tavla oyununu öğretmiş, hemen ertesi akşam Paşa'nın selâmları ile birlikte, çok zarif ve yeni bir

tavla kutusu geldi. Önceki gün yine Elsie söz arasında ve rastlantı olarak Saffet Bey'e Gazi'nin orkestrasını dinlemediği için üzüldüğünü söylemiş; dün bizim için özel bir konser düzenlendiğini, programı bizim belirlememizi istediklerini ve istediğimiz kişileri konsere getirebileceğimizi haber verdiler Tschaikovski'nin 5. senfonisini istedik, çünkü bu senfoni bize her zaman Türkiye ve Boğaziçi'ni hatırlatacak. Bugün gittiğimiz konserde bizi orkestra şefi Zeki Bey karşıladı; senfoniye pek güzel çaldılar.

Birkaç dostumuz akşam çayına geldiler ve sonra istasyona gittik. Çok heyecanlı idik. İsmet ve Kâzım paşalarla eşleri, Şükrü Kaya ve öteki pek çok dostumuz, elçi arkadaşlarım orada idiler. Karım Alice'nin söylediğine göre İsmet Paşa'nın kendisine güle güle derken gözleri yaşarmış. Bunları yazmak hoş gibi görünür, fakat hayatta bir sürü tatsız şeyler var, insan ise tatlı şeyleri anmak istiyor.

8 MAYIS, 1932

Büyükelçinin, kendisi ve eşi onuruna verilen veda ziyafetindeki söylevi: "...Genel olarak Türk Amerikan ilişkilerine gelince, şuna inanıyorum ki, bu ükeye gelecek her Amerikan elçisi, bu ilişkilerin sürekli şekilde güçlendiğini ve daha iyiye doğru gittiğini görecektir. Başka türlü olması mümkün müdür? Türkiye bilmektedir ki, Amerika onun yalnız en iyi müşterilerinden biri değil, fakat aynı zamanda ve ondan çok daha önemli olarak en iyi dostlarından biridir. Bunu pek çok açık örneklerle gösterdik ve göstermeye devama da hazır bulunuyoruz.

Türkiye'nin kendisine gelince, genç bir Cumhuriyetin gelişme tarihinde ölçsüz bir önem taşıyan bu beş yıl içinde, yeni bir devrenin adım adım ilerleyişini, açılıp serpildiğini görmüş olmayı büyük bir mazhariyet saymaktayım. On yıl kadar önce Lozan'daki uluslararası nefretler, uluslararası tahrip hırısı, yeni bir savaşla burun buruna geliş anları ile dolu konferans masasında altı ay oturmuş herkes, uluslararası çekişme, güvensizlik ve düşmanlık politikasının yerine yeni bir uluslararası dostluk politikasını parlak bir başarıyla koyabilmiş olmayı tarihin en ilham verici olaylarından biri olarak kabul etmektedir. Geçen yıl Venizelos'un Ankara'yı ziyaret etmesinin unutulmaz hatırası, eski bir can düşmanına karşı gösterilen içten kabul, Yunan bayrakları ile süslü ve üzerlerinde Yunanca "Hoş geldiniz" yazılı taklar, konukseverlik havasıyla dolup taşan ziyafetler, söylevler, arkasından İsmet Paşa'nın yaptığı iade ziyaretleri -yüzyıllar süren kin ve kavgadan vazgeçiş- bütün bunların yüklendiği dramatik anlamı tarihteki pek az olayda bulmak mümkündür. Dünyada bu iki insanın bu şahane zaferinden daha ince ve

zarif bir cesaret ve ileriye gören devlet adamlığı örneği vermek mümkün müdür? Türkiye'ye gelişimden beri Tefvik Rüştü Bey bana daima; "Bizim dış politikamız basit ve açıktır: Herkesle dost geçinmeyi, hiçbir gruplaşmaya girmemeyi istiyoruz" demişti. Beş yıl önce Türkiye düşmanlarla çevriliydi, bugün güvenilir dostlarla kuşatılmaktadır. Bu aydınlık politikayı gerçekleştirmek bütün ülkeler için değerli bir ders değil midir?

Türkiye'nin iç sorunlarına gelince; bunlar çok güç ve sayısızdır; fakat geçmişteki başarıları, gelecek için de iyimser olmayı haklı kılmaktadır. Çok şey yapılmıştır, çok işler de yapılacaktır; başarılı olmak için bu engin ve ateşli iradeye bakarak, Türkiye Cumhuriyetinin geleceğine güveniyor ve inanıyorum..."

12 MART, 1932

Saat 10'da, "İtalia" vapuru ile İstanbul'dan hareket ettik. Türk, Amerikan ve öteki yabancı dostlarımızın hemen hepsi bizi uğurlamaya gelmişti. Hepimizin gözleri yaşlı idi. Şansımıza hava çok güzel. Biz gözden kayboluncaya dek hepsi rıhtımda, kaldı. Sarayburnu'nu kıvrılırken, son olarak gördüğümüz Boğaziçi, Galata, Beyoğlu, Üsküdar ve parlak mavi koruyucularından değerli taşlar gibi yükselen Adalar, gözlerimizin önünde harikülade güzel bir görüntü olarak seriliyor ve beraberimizde hiç kaybolmayacak bir şeyler götürüyoruz. Dünya üzerinde bu kadar güzel yerlere pek az rastlanır ve geçen beş yılın anılarıyla bizim gözümüzde bambaşka bir şekilde anlam kazanan bu güzelliklerin derinliğine hiçbir gezgin erişemez.

İsmet Paşa ve Şükrü Kaya benim veda mesajlarıma en sıcak ifadelerle, radyo aracılığı ile cevap verdiler.

Türkiye'deki görevimiz böylece sona erdi.